

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра фінансів, обліку і аудиту

К. А. Карачарова

ФІНАНСИ

Конспект лекцій

Харків – 2024

Карачарова К. А. Фінанси: Конспект лекцій. – Харків: УкрДУЗТ, 2024. – 96 с.

Конспект лекцій містить лекційний матеріал дисципліни «Фінанси». Підготовлено відповідно до програми з навчальної дисципліни «Фінанси», плану підготовки здобувачів вищої освіти за освітньою освітньо-професійною програмою першого рівня зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок».

У конспекті розкриваються знання з основ фінансів, дається пояснення щодо створення правової і нормативної основи нової господарської системи, забезпечення нормального функціонування економіки, оздоровлення фінансів, скорочення бюджетного дефіциту, підтримки підприємництва та малого бізнесу.

Конспект лекцій може бути використаний для підготовки до практичних занять та іспиту здобувачами всіх форм навчання.

Рекомендовано для здобувачів 1-го рівня (бакалавр) спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок».

Бібліогр. 24 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри фінансів, обліку і аудиту 31 жовтня 2024 року, протокол № 3 .

Рецензент

доц. О. Д. Стешенко

ЗМІСТ

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН.....	5
ВСТУП.....	5
Тема 1. СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ, ЇХНІ ФУНКЦІЇ І РОЛЬ.....	8
1.1 Необхідність і сутність фінансів.....	8
1.2 Функції фінансів.....	12
Тема 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА.....	14
2.1 Поняття, структура та принципи побудови фінансової системи.....	14
2.2 Органи управління фінансами та їхні функції.....	15
Тема 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ.....	18
3.1 Фінансова політика, її зміст і завдання.....	18
3.2 Фінансовий механізм і його складові елементи.....	20
Тема 4. ФІНАНСИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУБ'ЄКТІВ.....	21
4.1 Сутність фінансів господарських суб'єктів і принципи їхньої організації.....	21
4.2 Фінансові ресурси підприємства.....	24
Тема 5. ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ.....	28
5.1 Сутність і роль державних фінансів.....	28
5.2 Державні доходи та видатки.....	29
Тема 6 ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА.....	31
6.1 Сутність, функції та класифікація податків.....	31
6.2 Характеристика елементів податку.....	34
6.3 Загальнодержавні та місцеві податки та збори.....	36
Тема 7. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА.....	39
7.1 Бюджет, його доходи і видатки. Бюджетна класифікація.....	39
7.2 Складові бюджету. Співвідношення загального і спеціального фондів бюджету. Дефіцит і профіцит бюджету.....	43
7.3 Бюджетний устрій та бюджетна система України.....	45

Тема 8. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ.....	48
8.1 Склад доходів Державного бюджету.....	48
8.2 Класифікація видатків бюджету.....	50
Тема 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ.....	54
9.1 Сутність місцевих фінансів та причини їхнього виникнення.....	54
9.2 Функції місцевих фінансів та економічний механізм управління територіями.....	56
9.3 Склад і структура місцевих фінансів.....	64
Тема 10. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ.....	67
10.1 Сутність державних цільових фондів.....	67
10.2 Пенсійний фонд України.....	70
Тема 11. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ.....	72
11.1 Економічна сутність і роль державного кредиту.....	72
11.2 Державний борг і його формування.....	74
Тема 12. СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК.....	76
12.1 Необхідність і зміст страхування.....	76
12.2 Суб'єкти страхування.....	79
12.3 Організація та регулювання страхування.....	81
Тема 13. ФІНАНСОВИЙ РИНОК.....	82
13.1 Поняття фінансового ринку, його роль і місце в системі фінансово-економічних відносин.....	82
13.2 Товари і суб'єкти фінансового ринку.....	86
Тема 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ.....	88
14.1 Економічна сутність і призначення міжнародних фінансів.....	88
14.2 Місце і роль міжнародних фінансів у сучасній світогосподарській системі.....	89
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	94

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема	Години
1 Сутність фінансів, їхні функції і роль	2
2 Фінансова система	2
3 Фінансова політика і фінансовий механізм	2
4 Фінанси господарських суб'єктів	2
5 Державні фінанси	2
6 Податки і податкова система	2
7 Бюджет і бюджетна система	2
8 Доходи і видатки державного бюджету	2
9 Місцеві фонди	2
10 Державні цільові фонди	2
11 Державний кредит і державний борг	2
12 Страхування і страховий ринок	2
13 Фінансовий ринок	2
14 Міжнародні фінанси	2

ВСТУП

Без фінансів функціонування держави та діяльність юридичних і фізичних осіб були б неможливими. Важливість фінансів полягає в тому, що вони гарантують вартісне перенесення створеного в суспільстві валового внутрішнього продукту (ВВП) і відображають досить складні відносини, які виникають у цьому процесі. Основне призначення фінансів – забезпечити кожному окрему людину, кожен суб'єкт господарювання, кожному державну структуру і, зрештою, суспільство в цілому достатніми коштами для здійснення своєї діяльності.

«Фінанси» як навчальна дисципліна надає здобувачам вищої освіти теоретичні та практичні знання, які допоможуть державі вийти з економічної кризи, розробити нормативно-правову базу нової економічної системи, забезпечити нормальне функціонування економіки, оздоровити державні фінанси, зменшити дефіцит бюджету, підтримати підприємництво та малий і середній бізнес, а також пояснити, як підтримувати підприємства залізничного транспорту.

Ця дисципліна також є цікавою та необхідною для здобувачів інших спеціальностей. Це пов'язано з тим, що економічна політика держави та ринкове регулювання всіх сфер економічного життя суспільства здійснюються за активної участі кожного з нас. Тому базові знання про фінансову систему та формування фондів коштів є корисними не тільки для професійної діяльності, але й для повсякденного життя кожної людини.

Курс має на меті сформувати та розвинути такі компетентності студентів:

Заплановані загальні компетентності (ЗК)

ЗК01. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК02. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК07. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК13. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК15. Здатність ухвалювати рішення та діяти, дотримуючись принципу неприпустимості корупції та будь-яких інших проявів недоброчесності.

Спеціальні (фахові) компетентності (СК)

СК01. Здатність досліджувати тенденції розвитку економіки за допомогою інструментарію макро- та мікроекономічного аналізу, оцінювати сучасні економічні явища.

СК02. Розуміння особливостей функціонування сучасних світових та національних фінансових систем та їхньої структури.

СК05. Здатність застосовувати знання законодавства у сфері монетарного, фіскального регулювання та регулювання фінансового ринку.

СК11. Здатність підтримувати належний рівень знань та постійно підвищувати свою професійну підготовку.

Програмні результати навчання

ПР01. Знати та розуміти економічні категорії, закони, причинно-наслідкові та функціональні зв'язки, які існують між процесами та явищами на різних рівнях економічних систем.

ПР02. Знати і розуміти теоретичні основи та принципи фінансової науки, особливості функціонування фінансових систем.

ПР03. Визначати особливості функціонування сучасних світових та національних фінансових систем та їхньої структури.

ПР04. Знати механізм функціонування банківської системи.

ПР07. Розуміти принципи, методи та інструменти державного та ринкового регулювання діяльності у сфері банківської справи.

ПР11. Володіти методичним інструментарієм здійснення контрольних функцій у сфері фінансів, банківської справи, страхування та фондового ринку.

Тема 1. СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ, ЇХНІ ФУНКЦІЇ І РОЛЬ

План

1.1 Необхідність та сутність фінансів.

1.2 Функції фінансів.

1.1 Необхідність та сутність фінансів

«Фінанси» – це теоретична дисципліна, яка вивчає загальні теоретичні засади фінансових відносин.

Предметом фінансової науки є сукупність фінансових відносин на різних рівнях економічної системи: національному (макрорівні), регіональному (рівні адміністративно-територіальних одиниць) та рівні окремих суб'єктів господарювання. Окремо виділяють міжнародні фінанси.

Понятійний апарат фінансової науки містить загальноекономічні та фінансові категорії, які абстрактно і теоретично характеризують різні аспекти реальних фінансів. Використання фінансових категорій як інструментів наукового пізнання дає змогу глибше зрозуміти природу фінансів, їхні особливості та специфічні функції.

Фінанси є результатом існування відносин між державою та товарами і грошима. Слово «фінанси» походить від латинського «finis», тобто «кінець». У Середньовіччі це слово використовувалося для позначення терміну платежу, а потім визначало документ, що свідчить про погашення боргу і завершення угоди. Пізніше термін «фінанси» став означати обов'язкові платежі на користь держави.

Фінанси виникли в умовах регулярного товарно-грошового обігу у зв'язку з розвитком держави та потребою у фінансових ресурсах. На ранніх етапах розвитку держави не існувало поділу між фінансовими ресурсами держави та її вождів, і монарх розпоряджався державними коштами як

своєю власністю. Лише після того, як казна була відокремлена від власності монарха, з'явилося таке поняття (16-17 століття):

- державні фінанси;
- державний бюджет;
- державні позики.

Фінанси, як і ціни, позики та заробітна плата, існують об'єктивно як продукт економічного розвитку суспільства.

Передумовою з'ясування сутності фінансів є розуміння того, що вони є однією з конкретно-історичних форм економічних відносин і що їхня функція пов'язана з об'єктивною необхідністю розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту [1].

Система суспільних інтересів і потреб є дуже різноманітною і охоплює інтереси держав, установ, міністерств, компаній, груп, громад, регіонів і окремих осіб. Враховуючи обмеженість фінансових ресурсів та взаємні конфлікти інтересів, дуже важко досягти оптимального задоволення в процесі розподілу витрат. Задоволення одних інтересів за рахунок інших може призвести до негативних наслідків, пов'язаних із суто етичними міркуваннями, соціальним невдоволенням, економічними проблемами і навіть політичними потрясіннями.

Як на макро-, так і на мікрорівні слід приділяти якомога більше уваги збільшенню обсягів виробництва та реалізації продукції, робіт і послуг, нарощуванню фінансових ресурсів і збільшенню валового внутрішнього продукту та національного доходу держави. У широкому розумінні цього можна досягти через розвиток національного підприємництва, створення нових підприємств, розв'язання платіжної кризи, збільшення кількості робочих місць, зростання національного доходу та купівельної спроможності населення.

У сучасній економічній та фінансовій літературі фінанси визначаються як система економічних відносин, що виникають з приводу

розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту, який за певних умов є багатством країни.

Водночас дехто стверджує, що фінанси – це сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією та розподілом фінансових ресурсів, і що така система економічних відносин називається фінансами, обміном, розподілом і перерозподілом вартості валового внутрішнього продукту, створеного на основі його використання, за певних умов – національного багатства. Зарубіжна фінансова наука трактує фінанси досить широко і в більшості випадків не обмежується будь-якими рамками. Фінанси існують там, де існують товари та гроші.

Згідно зі своїм місцем у виробництві і розподілі товарів, гроші – це специфічний товар, що володіє властивістю обмінюватися на інші товари, тобто загальноприйнятий еквівалент грошей, що має своє призначення в економічному житті суспільства, яке виражається в їхніх функціях.

Гроші – більш поширене поняття. У вас можуть бути гроші, і водночас ви не маєте ніякого відношення до фінансів, і навпаки, якщо у вас немає грошей, ви можете володіти майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінювати їхню вартість, Ви можете інвестувати, стати співзасновником компанії і почати справжній бізнес. Це може бути пов'язано з фінансово-господарською діяльністю компанії. Функція фінансів заснована на функції грошей як платіжного засобу, засобу накопичення і світових грошей [2].

Розподіл і перерозподіл вартості за допомогою фінансів обов'язково передбачає передачу коштів, які набувають певних форм фінансових ресурсів. Вони формуються господарюючими суб'єктами і державами за рахунок різних грошових доходів, відрахувань і надходжень, які використовуються для розширення і оновлення виробництва, економічного стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Фінансові ресурси є важливим носієм фінансових відносин. Самі по собі фінансові ресурси не визначають сутності фінансів, не розкривають внутрішнього змісту або соціальних цілей. Фінансова наука вивчає не самі фінансові ресурси, а економічні відносини, що виникають в процесі їх формування, розподілу і використання.

Однією з важливих особливостей фінансів як економічної категорії є розподільний характер фінансових відносин. Учасниками таких відносин у державі є держава, підприємства, установи, організації та громадяни. Фінансові операції можуть здійснюватися між державами, державними та міжнародними фінансовими інститутами, а також між вітчизняними та іноземними компаніями.

Сферою виникнення фінансових відносин є процес первинного розподілу вартості суспільних продуктів, тобто коли ця вартість розподіляється на заробітну плату, прибуток і т. д. і генерується грошовий дохід. Розподіл прибутку, відрахувань на соціальне страхування та амортизаційних відрахувань як частини доходу від продажу продукції здійснюється з використанням фінансових інструментів, які відображають процес розподілу витрат відповідно до цільового призначення кожної частини. Подальший перерозподіл вартості між юридичними особами (вилучення частини пільг на користь держави, сплата податків громадянами тощо); матеріалізація її цільового використання (спрямування прибутку на фінансування капітальних вкладень, економічні стимули, виплату дивідендів тощо). Це також відбувається на основі фінансів.

Фінансові відносини супроводжуються реальними грошовими потоками, які виникають у процесі розподілу та обміну. Але характер руху цінностей на цих етапах відтворювального процесу (в грошовій формі) різний. У процесі розподілу рух цінності в грошовій формі відбувається

окремо від руху товару і його відчуження (передавання від одного власника іншому) або навмисного знищення кожної частини цінності.

У ході обміну вартість у грошовій формі обмінюється на форму товару, тобто здійснюється акт купівлі-продажу. Вартість не відчужується, а лише змінює свою форму — з грошової на товарну. У результаті на етапі розподілу відбувається одностороннє (без зустрічного еквівалента) переміщення цінностей у грошовій формі, а під час обміну відбувається двостороннє (зустрічне) переміщення цінностей у грошовій формі, одна з яких знаходиться у грошовій формі, інша – у товарній. Торгівля на ринку Форекс здійснюється за такими категоріями, як гроші і ціни.

Фінанси мають більш широкий діапазон розподілу, ніж ціни. Вони забезпечують не тільки первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту на рівні структури виробництва, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі необхідно корегувати ціни за рахунок субсидій і виплат з бюджету різниці в цінах (субсидії для вугільної промисловості, субсидії на оплату комунальних послуг, потреба в електротранспорті окремих видів лікарських засобів).

Окрім фінансів і цін, у процесі розподілу також беруть участь заробітна плата та кредит. У діловій практиці рекомендується використовувати всі ці економічні категорії комплексно, беручи до уваги їхні відмінності [3].

1.2 Функції фінансів

Прояв сутності фінансів у реальній практиці розглядається через специфіку функцій, притаманних цій категорії.

Це пов'язано з тим, що суспільне призначення фінансів полягає в розподілі та перерозподілі вартості валового внутрішнього продукту в грошовій формі між різними суб'єктами та предметними сферами.

Фінансовий розподіл характеризується різними видами розподілу, наприклад, всередині господарств, всередині галузей, між галузями, між регіонами тощо, з використанням розподільчої функції на різних стадіях розподілу (первинний розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту) і в різних сферах суспільного життя (матеріальне виробництво, обмін і споживання).

Об'єктом розподільчої функції фінансів є не тільки вартість валового внутрішнього продукту, а й частина багатства країни у формі грошей (місце перерозподілу раніше накопиченого виробничого потенціалу).

Об'єктами фінансового методу розподілу ВВП є юридичні та фізичні особи, які мають вільні фінансові ресурси, і держава.

Розподільча функція фінансів реалізується в процесі первинного розподілу та перерозподілу вартості ВВП.

Первинний розподіл – це розподіл доданої вартості та формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. Первинними доходами на цій стадії є доходи від прибутку державного сектора, державних послуг, ресурсів, землі та непрямих податків, які концентруються в бюджеті, для фізичних осіб, заробітної плати, корпорацій, прибутку та держави[4].

Перерозподіл включає створення та використання централізованих фондів. Залежно від рівня централізації фонди поділяються на загальнодержавні, регіональні, галузеві та фонди підприємств. До загальнодержавного бюджету належать загальнодержавні та цільові фонди, обласні та селищні бюджети, позабюджетні фонди місцевих органів влади. Галузеві фонди – це фонди, створені міністерствами та відомствами. Фонди підприємств використовуються для централізації частини доходів структурних підрозділів об'єднань підприємств.

Фінансова підтримка процесу оновлення здійснюється за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих підприємствами та державою для

покриття витрат. В умовах господарсько-фінансової самостійності підприємства формують фінансові ресурси для розширення та оновлення своєї діяльності за рахунок власних фінансових ресурсів, коштів, залучених від інших підприємств на складських умовах, використання банківських кредитів та бюджетних асигнувань.

Фінансове регулювання економічних і соціальних процесів здійснюється переважно за рахунок частини доходів підприємств і організацій, яка перерозподіляється населенням і спрямовується до бюджету та державних цільових фондів для задоволення загальнодержавних потреб [5].

Фінансове стимулювання розвитку виробництва та підвищення його ефективності включає в себе бюджетні стимули, ефективне інвестування фінансових ресурсів, економічні пільги та санкції.

Тема 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

План

2.1 Поняття, структура та принципи побудови фінансової системи.

2.2 Органи управління фінансами та їхні функції.

2.1 Поняття, структура та принципи побудови фінансової системи

Іноді фінансову систему ототожнюють з фінансовими установами. Важливо розрізняти ці поняття, оскільки правильне визначення фінансової системи сприяє формуванню ефективної монетарної політики, спрямованої на економічне зростання та фінансову стабільність.

Фінансова система – це сукупність фінансових установ, відповідальних за управління фінансовою системою держави.

Фінансову систему можна розділити на дві категорії: внутрішня структура та організаційна.

Внутрішня структура – це сукупність відносно відокремлених і взаємопов'язаних сфер або ланок, які відображають специфічні форми і методи фінансових відносин.

Організаційна структура – це сукупність фінансових установ і організацій, які здійснюють управління грошовими потоками в економіці і характеризують систему управління фінансами країни [6].

Принципи фінансової системи:

- розподіл фінансових ресурсів на централізовані та децентралізовані;

- самостійність (кожна ланка національної фінансової системи має власні джерела доходів і напрями їхнього використання);

- єдність (усі ланки фінансової системи пов'язані між собою системою фінансових відносин, що виникають у процесі формування, розподілу і використання фінансових ресурсів);

- функціональні завдання фінансової системи;

- адміністративно-територіальний розподіл фінансових ресурсів [7].

2.2 Органи управління фінансами та їхні функції

Організаційна структура фінансової системи України містить: Міністерство фінансів, Державну податкову адміністрацію, Державну контрольно-ревізійну службу, Державне казначейство, Державну контрольно-ревізійну службу, Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку тощо. Розподіл функцій управління фінансами між органами державної влади та управління.

Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади приймає закони, зокрема з фінансових питань, затверджує та вносить зміни до Державного бюджету України, здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України, заслуховує звіт про його виконання та визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики.

Президент України як глава держави для здійснення своїх повноважень утворює консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, підписує закони, прийняті Верховною Радою України, застосовує право вето до цих законів, а після повторного розгляду Верховною Радою України [8] підписує.

Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади забезпечує проведення політики у сферах фінансів, цін, інвестицій, оподаткування, праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування, організовує підготовку проєктів законів про Державний бюджет України та забезпечує виконання затверджених Верховною Радою України проєктів законів про Державний бюджет України, забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України та подає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Основні функції Міністерства фінансів:

- формулює основні засади та напрями державної фінансової політики і розробляє заходи щодо її реалізації;
- організація бюджетного процесу, складання проєкту державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;
- організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання шляхом встановлення правил здійснення фінансових

операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності;

- функціонування ринку цінних паперів, серед іншого.

Міністерство фінансів України має два незалежні департаменти: Контрольно-ревізійне управління та Державне казначейство.

Контрольно-ревізійне управління складається з Головного контрольно-ревізійного управління України, контрольно-ревізійних управлінь в Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, контрольно-ревізійних підрозділів (відділів, груп) у районах, містах і районах у містах. Спеціалізація – фінансовий менеджмент.

За ініціативою Державної контрольно-ревізійної служби ревізії або перевірки підприємств, установ і організацій можуть проводитися не частіше одного разу на рік. Однак ревізії та перевірки можуть проводитися в будь-який час за дорученням правоохоронних органів.

Державне казначейство було створено з метою ефективного управління коштами державного бюджету України та підвищення ефективності фінансування видатків у межах наявних ресурсів державного бюджету.

Основним завданням Державної податкової служби України є реалізація державної податкової політики. Основними функціями податкового органу є [9]:

- розроблення податкового законодавства;
- контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їхньої сплати;
- ведення обліку платників податків та надходжень до бюджету;
- застосування штрафів і адміністративних стягнень до порушників податкового законодавства;
- проведення роз'яснювальної роботи серед платників податків.

Міжнародне співробітництво у сфері оподаткування.

Для здійснення контролю за складанням і виконанням державного бюджету на позавідомчій основі, розроблення та аналізу державної бюджетної політики, а також контролю за державною кредитно-фінансовою політикою було створено Головне контрольно-ревізійне управління при Верховній Раді України. Національний банк України є головною фінансовою установою на фінансовому ринку. Основним завданням НБУ є регулювання грошового обігу та забезпечення ефективного функціонування кредитної системи [10].

Міжбанківська валютна біржа здійснює операції з іноземною валютою. Комісія з цінних паперів та фондового ринку організовує функціонування ринку цінних паперів. Комісія реєструє випуск цінних паперів та регулює їхній обіг. Фондова біржа здійснює операції з цінними паперами. Її основна мета – організувати функціонування вторинного ринку. Фінансові посередники на ринку цінних паперів виступають сполучною ланкою між емітентами цінних паперів та інвесторами.

Пенсійні фонди створені для акумулювання та раціонального розподілу коштів з метою здійснення пенсійних виплат. Вони виконують функцію нарахування та виплати пенсій.

Тема 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

План

- 3.1 Фінансова політика, її зміст і завдання.
- 3.2 Фінансовий механізм і його складові елементи.

3.1 Фінансова політика, її зміст і завдання

Фінансова політика має самостійне значення, а також є важливим інструментом реалізації державної політики в усіх сферах суспільної

діяльності, охоплюючи економіку, соціальну сферу, військову реформу та міжнародні відносини.

Отже, можна зазначити, що фінансова політика – це визначення цілей і завдань, які мають бути досягнуті в процесі формування, розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів.

Залежно від тривалості періоду та характеру розв'язуваної проблеми фінансову політику можна поділити на фінансову стратегію та фінансову тактику.

Фінансова стратегія – це перспективна, довгострокова фінансова політика, спрямована на вирішення масштабних завдань, визначених економічною та соціальною стратегією.

Фінансова тактика спрямована на вирішення проблем конкретного етапу розвитку суспільства шляхом реорганізації фінансових ресурсів і зміни способу організації фінансових відносин [11].

Податкова політика відповідає інтересам держави. Її основна мета – вилучення частини ВВП на державні потреби і перерозподіл цих коштів через бюджет.

Під бюджетною політикою розуміють рішення держави щодо джерел доходів державного та місцевих бюджетів.

Пріоритетні напрями бюджетних видатків:

- допустимі межі бюджетних дисбалансів;
- джерела бюджетних дефіцитів;
- принципи взаємовідносин між ланками бюджетної системи.

Грошово-кредитна політика – забезпечення стабільності грошового обігу шляхом контролю за емісією, регулювання інфляції та обмінного курсу національної валюти; забезпечення своєчасності розрахунків у різних ланках національної економіки та фінансової системи шляхом регулювання та координації діяльності банківської системи; випуск і розміщення державних і корпоративних цінних паперів; управління

фінансовими ринками шляхом регулювання та управління фінансовими ринками шляхом регулювання і контролю їхньої дохідності [12].

Міжнародна валютна політика набуває все більшого значення. Вона ґрунтується на управлінні валютними, фінансовими та кредитними відносинами у сфері міжнародних відносин.

Держави захищають свої інтереси за допомогою тарифної та грошово-кредитної політики. Системи тарифних платежів і конкретні тарифні режими застосовуються відповідно до зацікавленості держави в розширенні або скороченні імпорту та експорту.

3.2 Фінансовий механізм і його складові елементи

Фінансові механізми – це сукупність фінансових методів, форм, інструментів і важелів, які впливають на соціально-економічний розвиток суспільства. Фінансове планування – це діяльність з планування формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їхніх об'єднань, виробничих структур, регіональних і адміністративних одиниць і країни в цілому.

Штрафи є засобом суттєвого впливу на осіб, винних у порушенні законів, угод або чинних нормативних актів. Зазвичай накладається певна грошова сума.

Пеня – застосовується у випадках прострочення виконання фінансових зобов'язань і нараховується відповідно до кількості днів прострочення. Розмір пені встановлюється у відсотках від суми простроченого платежу[13].

Найважливіші принципи фінансового менеджменту:

- незалежність;
- прозорість;
- превентивний характер (запобіжні заходи);

- ефективність;
- регулярність;
- об'єктивність;
- комплексність.

Ревізія – це метод документальної перевірки фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації, дотримання ними фінансового законодавства та достовірності обліку і звітності; документального підтвердження фактів недофінансування, перевитрат, привласнення чи розкрадання коштів або матеріальних цінностей; запобігання фінансовим зловживанням. Ревізія – проводиться з метою детальної перевірки окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їхніх підрозділів [14].

Тема 4. ФІНАНСИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУБ'ЄКТІВ

План

4.1 Сутність фінансів господарських суб'єктів і принципи їхньої організації.

4.2 Фінансові ресурси підприємства.

4.1 Сутність фінансів господарських суб'єктів і принципи їхньої організації

Корпоративні фінанси є фундаментальною підсистемою національної фінансової системи. Корпоративні фінанси функціонують у сфері валового внутрішнього продукту, суспільного виробництва, де створюються матеріальні та нематеріальні блага. Саме тому від стану корпоративних фінансів залежить можливість задоволення суспільних

потреб та фінансова стабільність країни. Це відносно самостійна сфера фінансових відносин, яка має свої особливості щодо організації та реалізації функцій, притаманних фінансам.

Корпоративні фінансові відносини – це фінансові відносини [15]:

- між засновниками підприємства в процесі формування статутного капіталу, який є основним джерелом придбання виробничих і нематеріальних активів.

- суб'єктами господарювання при розрахунках з постачальниками і покупцями, наданні комерційних кредитів, здійсненні інвестиційної діяльності, організації спільного виробництва, розрахунках за штрафами, оренді, лізингу тощо. Від ефективної організації цих відносин значною мірою залежать кінцеві фінансові результати комерційної діяльності;

- підприємством та його підрозділами (філіями, відділами, цехами) з приводу фінансування витрат, розподілу і використання прибутку та оборотного капіталу. Відносини між цими групами впливають на організацію та ритм виробництва;

- підприємством і його працівниками – розподіл і використання доходів, випуск і емісія акцій і облігацій підприємства, виплата відсотків по облігаціях і дивідендів по акціях, утримання штрафів і відшкодування майнової шкоди, процес утримання податків і відрахувань до державних цільових фондів. Від організації цих відносин залежить ефективність використання трудових ресурсів;

- підприємством та інститутами фінансового ринку: випуск власних цінних паперів, інвестування тимчасово вільних коштів. Ефективність цих відносин визначає можливість залучення додаткових джерел фінансування господарської діяльності;

- підприємствами та галузями і корпоративними структурами (у межах фінансово-промислових груп, холдингових компаній, компаній, асоціацій, концернів, галузевих міністерств), зокрема між підприємствами.

Фінансові відносини виникають у процесі формування, розподілу і використання централізованих цільових фондів і резервів, фінансування цільових галузевих програм, проведення маркетингових досліджень, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, організації виставок, надання фінансової підтримки на поворотній основі для реалізації інвестиційних проєктів і поповнення оборотних коштів;

- підприємствами та державною фінансовою системою – сплата податків та інших платежів до бюджету, формування державного цільового фонду, надання податкових пільг підприємствам, застосування штрафних санкцій, фінансування з бюджету та отримання коштів з державного цільового фонду;

- підприємствами та банківською системою – щодо відкриття та ведення рахунків, зберігання депозитних коштів, отримання та погашення кредитів, отримання та сплати відсотків, купівлі-продажу іноземної валюти та надання інших банківських послуг;

- підприємствами та страховими компаніями – при страхуванні майна, окремих категорій працівників, комерційних і підприємницьких ризиків;

- підприємствами та інвестиційними інститутами – при здійсненні інвестицій, приватизації тощо.

Корпоративні фінанси як економічна категорія проявляють і виражають свою сутність і внутрішні характеристики через такі функції:

- формування, розподіл і використання фінансових ресурсів для забезпечення поточної виробничої та інвестиційної діяльності, виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками та іншими суб'єктами;

- контроль за формуванням і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Грошові кошти – це частина коштів з певним цільовим призначенням. Організація та функціонування фінансів підприємств

ґрунтується на відповідних принципах. Це комерційний розрахунок, господарська та фінансова самостійність, фінансова відповідальність та матеріальна зацікавленість [9].

Кошти, спрямовані в основні та оборотні активи при формуванні статутного капіталу, є початковими фінансовими ресурсами підприємства.

Кошти, спрямовані в оборотні виробничі фонди та фонди обігу, становлять оборотний капітал підприємства. Від забезпеченості оборотними коштами залежить ритмічність, безперебійність і висока ефективність роботи підприємства.

Амортизаційні відрахування, фонд оплати праці, кошторис витрат обігових коштів, відрахування до централізованих фондів спеціального призначення та інші витрати визначаються відповідно до чинного законодавства.

На розмір прибутку впливають такі фактори:

- у виробничому секторі – кількість, якість, обсяг та інші фактори продукту або послуги[15];

- у сфері збуту – ритмічність відвантаження продукції, виконання робіт або надання послуг, своєчасність оформлення транспортних і розрахункових документів, умови розповсюдження документів, дотримання договірних умов, оптимальні форми розрахунків, рівень цін; а також фактори, що не залежать від діяльності підприємства, такі як затримки в термінах постачання ресурсів, термінах оплати товарів або послуг через відсутність коштів у покупця.

4.2 Фінансові ресурси підприємства

Фінансові ресурси підприємства – це кошти, що знаходяться в його розпорядженні. Сукупні фінансові ресурси кожного підприємства складаються з таких елементів: статутний капітал, резерви, амортизаційні

фонди, спеціальні фонди, нерозподілений (тимчасово невикористаний) прибуток, платежі до бюджету, відрахування на соціальне страхування, кредиторська заборгованість усіх видів, включаючи заробітну плату, короткострокові та довгострокові кредити комерційних банків і фондів фінансування [16].

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (зазвичай державним) у формі:

- бюджетних інвестицій;
- державних субсидій;
- державних дотацій.

Бюджетні інвестиції – це виділення коштів на виробництво та розвиток, переважно у формі капітальних вкладень. Вони спрямовуються в пріоритетні галузі та проєкти, які впливають на загальний розвиток економіки країни.

Державні субсидії – це кошти, що виділяються з бюджету для компенсації збитків підприємств, здебільшого коли збитки є результатом певної державної політики, наприклад, контролю над цінами.

Державні дотації виділяються з бюджету суб'єктам господарювання для вирішення конкретних проблем у рамках різних державних програм. Доходи з Державного цільового фонду мають той самий зміст, що й бюджетні асигнування. Вони мають форму державних інвестицій та грантів. Фінансові ресурси, що надаються з них, мають цільовий характер, на який впливає природа цих фондів.

Позикові ресурси включають [11]:

- банківські кредити. Потреба в яких визначається характером кругообігу основних і оборотних коштів;
- бюджетний кредит: базується на тих же принципах, що і банківський кредит;

- комерційний кредит – це купівля товарів або послуг на умовах відстрочки платежу. Такі контракти оформляються спеціальними зобов'язаннями, які називаються комерційними векселями.

Політичні партії об'єднують громадян на підтримку певної національної програми суспільного розвитку. Основними цілями політичних партій є участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади, місцевого самоврядування та їхнє представництво.

Громадські організації створюються для задоволення та захисту спільних інтересів громадян – соціальних, економічних, творчих, вікових, національних, культурних, спортивних та інших. Громадські організації та політичні партії володіють майном і коштами, необхідними для здійснення своєї статутної діяльності. Майно та кошти надаються засновниками, членами, державою, підприємствами та об'єднаннями.

Доходи політичних партій та громадських об'єднань формуються переважно за рахунок вступних та членських внесків, доходів від комерційних приміщень, що перебувають у їхній власності, платних заходів, добровільних та спонсорських пожертвувань від фізичних та юридичних осіб.

Витрати громадських об'єднань пов'язані з витратами на статутну діяльність та її розвиток, оплату праці штатного управлінського персоналу, адміністративні витрати та культурні заходи [16].

Профспілки є найчисельнішими самодіяльними громадськими організаціями, метою яких є представництво, здійснення представництва та захисту економічних, соціальних, трудових і духовних прав та інтересів своїх членів.

Однією з форм реалізації та розвитку благодійності в сучасних умовах є створення благодійних фондів. Кожен фонд є юридичною особою. Держава не втручається в роботу благодійних фондів, але може

сприяти їхньої діяльності, особливо коли вони мають на меті вирішення проблем загальнодержавного або регіонального значення.

За статусом благодійні фонди поділяються на національні та місцеві. Фонди, як і громадські організації, можуть мати у власності кошти, майно та майнові права, необхідні для здійснення своєї статутної діяльності. Фінанси благодійних фондів мають специфічні організаційні особливості, зумовлені відсутністю державного втручання, наданням допомоги та додаткових пільг, а також тим, що джерелами їхнього фінансування часто є добровільні пожертви та спонсорство.

Джерелами доходів благодійних фондів є:

- пожертви членів фонду;
- благодійні пожертви та дарунки від фізичних та юридичних осіб;
- договірні внески фізичних і юридичних осіб на фінансування конкретних програм, що відповідають цілям фонду;
- кредити та інші запозичення;
- доходи від діяльності Фонду.

Частина доходу, отриманого від діяльності суб'єктів, заснованих благодійним фондом.

В Україні відомими благодійними фондами є «Україна – дітям», «Відродження», «Родинне коло» та Всеукраїнський фонд відтворення історико-архітектурної спадщини України ім. О. Гончара.

Тема 5. ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

План

5.1 Сутність і роль державних фінансів.

5.2 Державні доходи та видатки.

5.1 Сутність і роль державних фінансів

Державні фінанси є складовою фінансової системи держави та центральною сферою, через яку держава здійснює вплив на економічний і соціальний розвиток.

За своєю економічною сутністю державні фінанси – це сукупність розподільчих і перерозподільчих відносин, що виникають у процесі формування та використання фінансових ресурсів держави з метою забезпечення виконання державою своїх функцій. За допомогою державних фінансів держава розподіляє і перерозподіляє значну частину свого валового внутрішнього продукту. Суб'єктами публічних фінансів є держава, з одного боку, і населення та суб'єкти господарювання – з іншого [16]. Державні фінанси як основний сектор фінансової системи держави опосередковує майже 80 % усіх коштів і охоплює різні фінансові інститути, через які держава здійснює свою фіскальну діяльність. Фінанси містять загальну суму всіх державних бюджетів, централізованих і децентралізованих цільових фондів, фінанси державних і місцевих підприємств і організацій, державний кредит, державне особисте і майнове страхування.

Фінансові ресурси є головною основою фінансового господарства держави. Фінансові ресурси держави включають:

- фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державної влади;

- фінансові ресурси державного бюджету;
- фінансові ресурси місцевих бюджетів;
- цільові державні фонди.

Фінансові ресурси державних фінансових установ (національні банки, державні страхові установи, державні кредитні установи):

- фінансові ресурси державних кредитних установ);
- фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ та організацій різних форм власності та видів діяльності;
- фінансові ресурси у розпорядженні домогосподарств (депозити, заощадження, накопичення) [17].

5.2 Державні доходи та видатки

Державні доходи – це частина грошових відносин, пов'язаних з розподілом і перерозподілом ВВП, що має відношення до формування доходів, які є одним з основних суб'єктів розподільчих відносин держави. Залежно від рівня розподілу розрізняють централізовані та децентралізовані державні доходи. До централізованих доходів належать кошти, призначені для формування централізованих грошових фондів (державного бюджету, місцевих бюджетів та державних цільових фондів).

Децентралізовані доходи – це доходи державних підприємств, установ та організацій, які формуються переважно з їхніх прибутків і витрачаються за місцем їхнього заснування. Слід зазначити, що надмірно висока частка централізації фінансових ресурсів має негативні наслідки, оскільки ускладнює управління раціональним розподілом коштів і забезпечення їхнього ефективного використання. Водночас зменшення централізації при збереженні високого рівня державної власності може призвести до неефективного управління та різноманітних порушень у

розподілі та використанні фінансових ресурсів, що в кінцевому підсумку може призвести до фінансового краху держави [18].

Джерелом державних доходів є доходи, отримані внаслідок розподілу новоствореної вартості. А саме: національний дохід, доходи, що входять до складу компенсаційних фондів (наприклад амортизаційні відрахування) та доходи від продажу національного багатства.

Державні доходи можуть бути як відшкодовуваними, так і невідшкодовуваними. Доходи, що відшкодовуються, – це державні позики. Безповоротні доходи включають власні доходи держави та доходи, отримані від інших суб'єктів розподільчих відносин на основі законодавства.

Державні видатки – це грошові відносини, що виникають у процесі розподілу і використання грошових ресурсів держави – централізованих і децентралізованих фондів – для покриття витрат на розширене відтворення та задоволення інших суспільних потреб [18].

Кошторисне фінансування – це надання державних коштів установам і організаціям соціально-культурної сфери, національної оборони, державного управління, правоохоронних органів та органів безпеки, судової влади та прокуратури. Ці установи отримують кошти на своє утримання з бюджету на основі кошторисів, які є фінансовими документами.

Державне фінансування інвестицій включає державні інвестиції в основні об'єкти економічного і соціального розвитку. Фінансування капітальних вкладень з бюджету в ринкових умовах має свої особливості [9].

Фінансування з бюджету – це фінансова підтримка державних підприємств та інших підприємств, в яких державі належить понад 50 % майна.

Фінансування також можна розглядати як важливий інструмент політики бізнес-циклу, який активно використовується під час рецесії. Коли економічна активність повертається до свого нормального ритму,

обсяги кредитування, що її стимулює, зменшуються. Кредитні операції є частиною загальної фіскальної політики уряду, спрямованої на регулювання економіки та вплив на стан фінансових ринків країни [15].

Субсидії у вужчому розумінні – це трансферти (у вигляді грошових коштів або послуг, що мають грошову оцінку) від держави підприємствам для покриття поточних витрат.

Управління державними фінансами – це сукупність форм і методів впливу держави на формування та використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні органів державної влади.

Тема 6. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА

План

- 6.1 Сутність, функції та класифікація податків.
- 6.2 Характеристика елементів податку.
- 6.3 Загальнодержавні та місцеві податки та збори.

6.1 Сутність, функції та класифікація податків

Податки є найновішою формою державних доходів. Спочатку податки були відомі як «анксїбія» (полегшення) і носили тимчасовий характер. Вважалося, що податки порушують недоторканність приватної власності, і їхнє запровадження дозволялося лише в особливих випадках як тимчасове джерело державних доходів.

Сьогодні держава без податків немислима. Як об'єктивна реальність, податки, з одного боку, є фінансовою основою існування держави, а з іншого – засобом перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб та

найефективнішим інструментом впливу держави на суспільне виробництво. Економічну категорію «податки» слід розглядати в таких аспектах [18]:

- економічна сутність;
- форми прояву;
- організаційно-правові аспекти.

Економічна сутність оподаткування проявляється у фінансових відносинах, які виникають у держави з юридичними та фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості та формування фонду фінансових ресурсів держави.

З організаційно-правової точки зору податки – це обов'язкові платежі до бюджетного фонду в розмірах і в строки, встановлені законом. Податкові правовідносини мають унікальні ознаки, які відрізняють їх від загальних фіскальних правовідносин. Зокрема, це примусовий характер оподаткування та його відносна безповоротність [12].

Податки сплачуються суспільством за виконання державою своїх функцій, вилучення частини вартості валового національного продукту (ВНП) на суспільні потреби, без яких суспільство не могло б існувати. Однак не всі обов'язкові платежі, що надходять до централізованого грошового фонду держави, називаються податками.

Сучасна фінансова наука та податкове законодавство використовують три основні терміни для позначення платежів на користь держави: збори, відрахування та податки. Розглянемо відмінності між ними [13].

Збір передбачає певну еквівалентність між платником і державою. Прикладами зборів є державні тарифи, спеціальні платежі за користування природними ресурсами, за забруднення навколишнього середовища, рентні платежі та плата за торговий патент на певні види підприємницької діяльності. Відрахування стосуються цільового призначення платежу.

Вони можуть бути частковими, тобто встановлюватися відповідно до економічного змісту платежу, а можуть бути і тими, і іншими, тобто коли кошти використовуються в повному обсязі лише за цільовим призначенням. Отже, за своєю суттю збори та інші обов'язкові платежі є обов'язковими і безповоротними платежами до бюджету відповідного рівня, мають компенсаційно-відшкодувальний характер і здійснюються періодично або у зв'язку з наданням державою платнику певних послуг або певних прав [9].

Оподаткування – це насамперед сукупність фіскальних відносин, що складаються в процесі перерозподілу ВВП з метою створення централізованого фонду грошових коштів держави для фінансування суспільних функцій. Теоретично найбільш лаконічним і правильним є таке визначення: «Оподаткування – це обов'язкові грошові відносини, в процесі яких створюється бюджетний фонд без надання платнику податків еквівалента». Розвиток цього визначення можна побачити в понятті податку в проекті Закону про оподаткування України:

податки – це безповоротні, нецільові, індивідуальні платежі, що здійснюються платниками податків до бюджетів усіх рівнів у порядку, розмірах і в строки, встановлені законом.

Фіскальна функція є визначальною для характеристики сутності оподаткування, оскільки саме вона визначає соціальне призначення податків. З огляду на роль, яку відіграє ця функція у формуванні фіскальних фондів, тобто матеріальних умов функціонування держави, податкові надходження мають бути постійними, стабільними і рівномірно розподіленими відповідно до місцевих умов. На думку прихильників розподільчої функції, вона формує дохідну частину бюджету, яка використовується для фінансування різних заходів, пов'язаних з виконанням функцій держави. Контрольна функція використовується для оцінки ефективності кожного податку та податкової системи в цілому [17].

Через стимулюючу функцію оподаткування держава впливає на процес відтворення, стимулює його розвиток, сприяє нагромадженню капіталу, підвищує платоспроможний попит населення, створює додаткові стимули для підприємницької та інвестиційної діяльності, підвищує мотивацію до праці та підтримує рівень зайнятості. У процесі реалізації цієї функції стимулюючий вплив на суспільне виробництво забезпечується через диференційовані ставки податків, встановлення різноманітних пільг та заохочень тощо.

Українське законодавство передбачає такі види податкових пільг: мінімальне звільнення від оподаткування об'єктів, звільнення від оподаткування окремих елементів об'єктів, звільнення від оподаткування окремих осіб або категорій платників податків, цільові податкові пільги, у тому числі знижені податкові ставки та податкові кредити (відстрочення сплати податків).

Сутність регулюючої функції полягає у впливі податків на різні аспекти діяльності платників податків. Наприклад, відомо, що в розвинутих країнах більшість цілей економічної політики досягається шляхом цілеспрямованого стимулювання капітальних інвестицій [15].

6.2 Характеристика елементів податку

Податкові ставки – це законодавчо визначений розмір податку на одиницю податкової бази. За способом обчислення податкові ставки поділяються на дві категорії: фіксовані та відсоткові. Тверді податкові ставки встановлюються у відношенні до суми на одиницю оподаткованої вартості в натуральному вираженні. Відсоткові ставки встановлюються відносно до об'єкта оподаткування, що має грошовий вираз. Розрізняють пропорційні, прогресивні, регресивні та змішані ставки. Пропорційні ставки – це єдині ставки, які не залежать від розміру об'єкта

оподаткування. Прогресивні ставки – це ставки, які зростають зі збільшенням розміру об'єкта оподаткування. Регресивна ставка, на відміну від прогресивної, зменшується зі збільшенням об'єкта оподаткування. У практиці оподаткування прогресивні та регресивні ставки можуть застосовуватися як окремо, так і в комбінації у вигляді прогресивно-регресивної та регресивно-прогресивної шкали [18].

Прямі податки стягуються безпосередньо з платника податків і їхній розмір залежить від розміру об'єкта оподаткування. Якщо об'єктом оподаткування є прибуток, земля, капітал або дохід юридичної чи фізичної особи, то податок стягується безпосередньо з вартості певного майна. Наприклад, існують податки на прибуток підприємств, доходи фізичних осіб, землю та майно. Прямі податки допомагають розподілити податковий тягар так, щоб більша його частина припадала на тих членів суспільства, які мають вищі доходи.

Непрямі податки базуються на витратах, а не на доходах, оскільки податок сплачується при купівлі товарів.

Непрямі податки встановлюються на ціну товарів і послуг, і їхній розмір не залежить безпосередньо від доходу платника податків. Непрямі податки включаються в ціну, тому що ті, хто витрачає більше, платять більше в абсолютному вираженні, а ті, хто витрачає більше, платять більше. Тому непрямі податки вважаються найбільш несправедливими фіскальними податками. Найбільш типовими прикладами непрямих податків є ПДВ, акцизи та мито [19].

Виходячи з економічного змісту об'єкта оподаткування, податки можна поділити на три групи: податок на прибуток, на споживання та на майно. Прибутковий податок стягується з доходів фізичних та юридичних осіб. Прямим оподаткуванням оподатковується заробітна плата та інші доходи фізичних осіб, прибуток підприємств або валовий дохід. Податок на споживання стягується при використанні доходу, а не при його

отриманні. Він стягується у формі непрямого податку. Податок на майно стягується з рухомого або нерухомого майна. На відміну від податку на споживання, який сплачується лише один раз під час купівлі, податок на нерухомість стягується безперервно, доки майно перебуває у власності [17].

6.3 Загальнодержавні та місцеві податки та збори

Залежно від рівня державного органу, який встановлює податок, податки поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюються вищим органом влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та урядом. Існують різні варіанти встановлення місцевих податків:

- форма надбавки до загальнодержавного податку. Рівень збору визначається місцевою владою відповідно до встановлених лімітів;
- місцеві податки запроваджуються відповідно до переліку, встановленого вищим органом влади; або вибір податку здійснюється місцевим органом влади;
- місцеві органи влади запроваджують місцеві податки на власний розсуд, без будь-яких обмежень з боку центрального уряду.

Залежно від способу стягнення, податки можуть бути фіксованими, квотними або відрахуваннями від заробітної плати.

Існує три методи утримання податків [9]:

- утримання у джерела;
- на підставі податкових декларацій;
- на підставі платіжного доручення.

Перший спосіб використовується для стягнення податків і зборів із заробітної плати.

Другий спосіб базується на деклараціях і вимагає від платника податків надання даних про фактичну оподатковувану суму. Однак і тут є багато можливостей для ухилення від сплати податків. Податок стягується на підставі платіжного доручення лише в тому випадку, якщо платник податків повинен сплатити суму податку, нараховану відповідними органами (наприклад, розрахунок податку на землю в сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських рад народних депутатів). У деяких випадках платник податків подає до цих органів декларацію про фактичну або прогнозовану суму податку до сплати. Організація оподаткування має значний вплив на суспільне життя. В руках одного керівника оподаткування стає інструментом національної стабільності та економічного процвітання, в руках іншого – засобом нестабільності та економічного самогубства.

Податкова політика – це діяльність держави у сфері запровадження податків, правового регулювання, організації збору та сплати податків до державної скарбниці. Враховуючи формування державних грошових фондів за рахунок оподаткування та податкових платежів, а також встановлення нових видів і форм оподаткування, державні органи мають проводити податкову політику, яка оптимально пов'язує інтереси держави та платників податків. Оптимальність з точки зору платника податків – це, за словами французького економіста Леруа Больє, «найкращий податок – це найменший податок». Звичайно, теоретики не можуть визнати оптимальність так просто і безпосередньо. Для досягнення оптимальної податкової політики необхідно враховувати низку факторів: співвідношення прямих і непрямих податків, диференціацію оподаткування за секторами економіки (промисловість, сільське господарство, житлово-комунальне господарство) та вплив окремих податків (податок на прибуток, акцизний податок тощо) [20].

Успішна податкова політика можлива за умови науково обґрунтованого поєднання таких критеріїв:

- фінансова достатність;
- економічна ефективність;
- соціальна справедливість;
- стабільність;
- гнучкість.

Податкова система є проявом практики податкової політики держави. Взаємозв'язок між податковою політикою та податковою системою можна визначити так: метою оподаткування є вилучення ресурсів з приватного користування, а податкова політика покликана здійснити це вилучення з мінімізацією шкоди для економічної та соціальної сфери країни.

У податковій теорії широко використовуються такі терміни: «податкова система» та «режим оподаткування». Останній термін вживається частіше, оскільки він задекларований в українському законодавстві «Про систему оподаткування». Стаття 2 Закону визначає систему оподаткування так: «сукупність податків і митних зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та державних цільових фондів, що справляються у встановленому законодавством України порядку, становить систему оподаткування».

Податковий кодекс визначає систему оподаткування як сукупність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, митних та інших обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів, форм і методів їх встановлення, зміни, скасування, обчислення, сплати та стягнення, а також забезпечення відповідальності за вчинення податкових правопорушень та адміністрування податків і зборів [3].

Місцеві податки набули поширення у другій половині 20 століття у зв'язку з розвитком демократії в суспільстві. Центральна влада під тиском

демократичних сил та з огляду на доцільність і ефективність вирішення багатьох економічних і соціальних питань на місцевому рівні почала передавати і законодавчо закріплювати адміністративні функції місцевим органам влади. Це зумовило необхідність передання органам місцевого самоврядування певних фінансових ресурсів для виконання цих функцій.

У сучасній економіці домінують ідеї американських економістів, які визначили принципи побудови податкової системи так: податкова система має:

- не спотворювати оптимальний розподіл факторів виробництва в умовах ефективного ринку;
- бути справедливою;
- бути гнучким автоматичним стабілізатором;
- бути зрозумілим, прозорим і незмінним;
- мінімізувати витрати на збір податків.

Тема 7. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

План

7.1 Бюджет, його доходи і видатки. Бюджетна класифікація.

7.2 Складові бюджету. Співвідношення загального і спеціального фондів бюджету. Дефіцит і профіцит бюджету.

7.3 Бюджетний устрій та бюджетна система України.

7.1 Бюджет, його доходи і видатки. Бюджетна класифікація

Державний бюджет є досить складним і багатогранним явищем у суспільстві. Характеризуючи поняття «бюджет», доцільно розглянути його найважливіші ознаки:

- природа економічної категорії;
- правова природа;
- формальність;
- матеріальний зміст.

Насамперед необхідно підкреслити, що бюджет є окремою економічною категорією. Ця категорія, яка є частиною фінансів, характеризується тими ж ознаками, що притаманні фінансам в цілому, але водночас має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. Ці особливості полягають у такому[2]:

Бюджет – це особлива економічна форма перерозподільчих відносин, пов'язана з відокремленням частини ВВП в руках держави та її використанням для задоволення потреб суспільства в цілому та окремих адміністративно-територіальних одиниць;

За допомогою бюджету здійснюється перерозподіл національного доходу і меншою мірою національного багатства між окремими галузями народного господарства, адміністративно-територіальними одиницями та сферами суспільної діяльності.

Частка вартості, що перерозподіляється через бюджет, більшою мірою, ніж в інших ланках бюджетної системи, визначається потребами розширеного відтворення в цілому та завданнями, що постають перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку.

Бюджетний розподіл займає центральне місце в державних фінансах, оскільки бюджетні асигнування відіграють більш важливу роль, ніж в інших ланках фінансової системи.

Звідси можна зробити висновок про специфічне соціальне призначення бюджету – забезпечувати розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту між галузями економіки, групами населення і регіонами з метою підвищення ефективності економіки та добробуту громадян.

Як економічна категорія, бюджет – це економічні відносини між державою, з одного боку, та юридичними і фізичними особами, з іншого, з приводу розподілу і перерозподілу ВВП (і частково національного багатства) з метою формування і використання бюджетних фондів, спрямованих на забезпечення виконання державою своїх функцій. Фінансові відносини між державою та юридичними і фізичними особами називаються бюджетними відносинами: концентрація частини ВВП у бюджеті є платою суспільства за виконання державою таких функцій, як управління, оборона, економіка і суспільство [2].

Держава, як власник засобів виробництва в державному секторі, здійснює корпоративну діяльність і, відповідно, є одним із суб'єктів створення та розподілу ВВП. Світовий досвід доводить, що з розвитком ринкових відносин роль держави в розподільчому процесі має зростати і, що бюджет є найбільш досконалим інструментом перерозподілу фінансових ресурсів, зокрема і національного багатства в цілому.

Важливість державного бюджету зумовлена не лише обсягом коштів, які в ньому зосереджуються. Всі інші ланки фінансової системи безпосередньо пов'язані з бюджетом і функціонують під його впливом. Отже, бюджет є потужним інструментом державного управління. Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через його функції розподілу (перерозподілу) і контролю. Зміст цих функцій, сфера та об'єкт їхньої дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії [2]. Розподільча функція концентрує грошові кошти в державі та забезпечує їх використання на задоволення суспільних потреб.

Зміст розподільчої функції бюджету визначається процесом перерозподілу фінансових ресурсів між різними ланками суспільного виробництва. Контрольна функція дає можливість знати, наскільки своєчасно і в достатньому обсязі фінансові ресурси забезпечуються державою, як на практиці формуються пропорції розподілу бюджетних

коштів і чи ефективно вони використовуються. Основою контрольної функції є рух бюджетних ресурсів, який відображається у відповідних показниках бюджетного балансу.

Бюджет як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Бюджет спрямовує фінансову діяльність держави, визначає її фінансові можливості та пріоритети. По суті, бюджет є фінансовим ресурсом, який знаходиться в розпорядженні певних рівнів виконавчої влади і використовується для виконання функцій, покладених на виконавчу владу Конституцією.

Як централізований грошовий фонд, бюджет перебуває в постійному русі, майже щодня отримуючи кошти та фінансуючи видатки. У зв'язку з цим необхідна налагоджена система бюджетного контролю, яка реалізується через створений державою бюджетний механізм.

Бюджетний механізм – це сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації бюджетних коштів та способів їх витрачання. Через бюджетний механізм держава регулює економіку, стимулює виробничі та соціальні процеси [2].

Бюджетний механізм є активним інструментом реалізації бюджетної політики. Тому перехід до ринкових відносин і зміна пріоритетів бюджетної політики вимагають докорінної зміни бюджетного механізму. Державні установи на всіх рівнях влади повинні мати достатні фінансові ресурси для виконання покладених на них функцій. З цією метою держава створює розгалужену мережу бюджетів, яка гарантує акумуляцію коштів для фінансування економіки, соціальної сфери, громадських об'єктів та утримання законодавчих і адміністративних органів.

7.2 Складові бюджету. Співвідношення загального і спеціального фондів бюджету. Дефіцит і профіцит бюджету

Бюджетна система України складається з державного бюджету та місцевих бюджетів. Відповідно до Бюджетного кодексу України, місцеві бюджети – це бюджет Автономної Республіки Крим, обласні бюджети, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (бюджети сіл, селищ, міст та їхніх об'єднань). З метою аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави складається Зведений бюджет України, який включає показники Державного бюджету України, Зведеного бюджету Автономної Республіки Крим, Зведеного бюджету областей та Зведеного бюджету міст Києва та Севастополя.

Зведений бюджет регіонів включає обласні бюджети, зведений бюджет району та бюджети міст обласного значення. Зведений бюджет району включає показники бюджету району, бюджетів головних міст району та бюджетів селищ і сіл району. Зведений бюджет міста, на яке поділяється район, включає показники бюджету міста та бюджету району, до складу якого він входить. Якщо місто або район у місті адміністративно підпорядкований іншому місту, селищу чи селу, зведений бюджет міста або району в місті включає показники бюджетів цих міст, селищ та сіл.

Бюджетний процес – це врегульована нормами права діяльність зі складання, розгляду, затвердження, виконання, контролю за виконанням бюджетів та розгляду звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України [2].

Учасниками бюджетного процесу є Президент України, Верховна Рада України, Рада Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Національний банк України, Рахункова палата, головні розпорядники бюджетних коштів та інші органи, яким законодавством

України надані бюджетні, податкові та інші повноваження. Бюджетний процес складається з таких етапів:

- підготовка проєкту бюджету;
- розгляд та прийняття Закону України про Державний бюджет та рішень про місцеві бюджети;
- виконання бюджету (зокрема, у разі необхідності, внесення змін до Закону України про Державний бюджет та рішень про місцеві бюджети);
- підготовка і розгляд звітів про виконання бюджету та прийняття рішень щодо них.

У процесі виконання затвердженого бюджету основою бюджетного процесу є бюджетне планування. Завданнями бюджетного планування є:

- забезпечення визначення обсягу та джерел надходжень до бюджету;
- оптимальний розподіл видатків за окремими групами та підрозділами;
- збалансування бюджету.

Процедура бюджетного планування – це сукупність заходів і дій зі складання та розгляду бюджетного плану. Вона регулюється Законом України «Про бюджет» і включає такі етапи на державному рівні: визначення основних напрямів бюджетної політики; підготовка та аналіз бюджетних запитів; схвалення проєкту державного бюджету Радою Міністрів; обговорення та прийняття державного бюджету Верховною Радою [2].

Виконання бюджету означає мобілізацію запланованих доходів і фінансування запланованих видатків. Кабінет Міністрів відповідає за забезпечення виконання бюджету, а Міністерство фінансів – за загальну організацію та управління виконанням державного бюджету. Бюджет виконується згідно з розписом, затвердженим Міністром фінансів. Цей документ складається протягом одного місяця після затвердження

бюджету і класифікується відповідно до підрозділів бюджетної класифікації та містить детальну інформацію про види доходів і видатків. Розпис доходів і видатків складається з поквартальною розбивкою, що дає змогу збалансувати бюджети на різні періоди.

Касове виконання бюджету (переказ коштів на бюджетний рахунок та з нього) може здійснюватися у двох системах: банківській системі та системі казначейства. У банківській системі бюджетні рахунки відкриваються в банківських установах, а в казначейській системі для управління бюджетними рахунками, мобілізації коштів та фінансування видатків створюється спеціальна організація – Державне казначейство. В Україні казначейський метод використовується для виконання державного та місцевих бюджетів [2].

Операції, що фінансуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів:

- розрахунково-касове обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- управління бюджетними повноваженнями при реєстрації доходів, взятті зобов'язань та здійсненні платежів;
- ведення бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджетів.

7.3 Бюджетний устрій та бюджетна система України

Бюджетне законодавство – це сукупність правових норм, на основі яких будується і функціонує бюджетна система держави, регулюються повноваження центральних органів влади, органів місцевого самоврядування та адміністративно-територіальних одиниць щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів.

Бюджетне законодавство – це сукупність правових норм, на основі яких будується і функціонує бюджетна система держави та які регулюють повноваження центральних і місцевих органів влади та управління щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів. Бюджетні повноваження розподілені між законодавчою та виконавчою гілками влади на національному та місцевому рівнях. Бюджетна незалежність кожного рівня влади має бути закріплена на законодавчому рівні, щоб запобігти прийняттю нераціональних рішень як центральними, так і місцевими органами влади [9].

Бюджетний федералізм реалізується через уніфікацію національної соціально-економічної, бюджетної та податкової політики. Це дає змогу поєднати фінансові, соціальні та економічні інтереси центру з інтересами адміністративно-територіальних одиниць та органів місцевого самоврядування за умови їх бюджетної самостійності та відносної автономії.

Міжбюджетні відносини – це відносини між державою, Автономною Республікою Крим та місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та її законодавством. Залежно від напрямку міжбюджетні відносини поділяються на вертикальні відносини між бюджетами різних рівнів та горизонтальні відносини між бюджетами одного рівня (в Україні існують лише вертикальні відносини).

Типи відносин: законодавчо-нормативні – ті, що регулюються законодавчими та нормативними документами; договірні – ті, що ґрунтуються на угодах між відповідними органами влади або управління. Міжбюджетні відносини регулюються з метою забезпечення відповідності між повноваженнями на фінансування видатків, закріпленими за

бюджетним законодавством України, та бюджетними ресурсами, необхідними для забезпечення виконання цих повноважень.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на фінансування видатків, закріпленими за бюджетом законодавчими актами України про бюджет, та бюджетними ресурсами, які мають забезпечити виконання цих повноважень [21].

Механізм регулювання міжбюджетних відносин базується на використанні фіскального критерію бюджетної забезпеченості як певного рівня соціальних послуг на душу населення, гарантованого державою виходячи з наявних фінансових ресурсів та міжбюджетних трансфертів певного обсягу.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості розраховується шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, виділених на реалізацію бюджетної програми, на кількість мешканців або споживачів соціальних послуг. Отриманий показник корегується на коефіцієнт, чисельність населення та кількість отримувачів соціальних послуг; соціально-економічні, демографічні, кліматичні, екологічні та інші характеристики адміністративно-територіальної одиниці.

Корегуючі коефіцієнти затверджуються Радою Міністрів України. Якщо очікувані доходи кожного бюджету є недостатніми для покриття розрахункових видатків, визначених із застосуванням фінансових критеріїв бюджетної забезпеченості та корегуючого коефіцієнта, таким бюджетам надаються міжбюджетні трансферти.

Тема 8. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

План

8.1 Склад доходів Державного бюджету.

8.2 Класифікація видатків бюджету.

8.1 Склад доходів Державного бюджету

Оскільки бюджет функціонує через особливі економічні форми доходів і видатків, розглянемо економічну сутність цих категорій та форми їхнього вираження. Однак спочатку необхідно з'ясувати різницю між відповідними поняттями «державні доходи» та «доходи державного бюджету», а також «державні видатки» та «видатки державного бюджету».

Державні доходи охоплюють ту частину фіскальних відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні держави та державних підприємств. Фінансові ресурси, акумульовані державою, є централізованими (зосереджені в державному бюджеті та цільових фондах), тоді як ті, що залишаються в розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи бюджету є основною частиною централізованих державних доходів, але це поняття вужче, ніж державні доходи.

Державні видатки – це частина фіскальних відносин, що виникають унаслідок використання централізованих і децентралізованих державних доходів. Державні видатки включають прямі видатки держави, що здійснюються через бюджет та позабюджетні фонди, а також видатки державних підприємств, організацій та установ. Отже, видатки державного бюджету є лише частиною державних видатків [22].

Доходи і видатки бюджету є об'єктивними категоріями, кожна з яких має певне суспільне призначення. Іншими словами, доходи слугують

фінансовою основою діяльності держави, тоді як видатки задовольняють потреби населення. Доходи бюджету – це економічні відносини, які виникають у держави з юридичними та фізичними особами в процесі формування державного бюджету.

Категоріальною формою вираження бюджетних доходів є платежі до бюджету різного роду підприємств, організацій та фізичних осіб, матеріальним втіленням яких є мобілізовані в бюджеті кошти. Пояснюючи економічну сутність бюджетних доходів, можна сказати, що вони є, з одного боку, результатом розподілу вартості суспільного продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу вартості, сконцентрованої в руках держави.

Основним джерелом доходів бюджету є валовий внутрішній продукт. Якщо його недостатньо для покриття фіскальних потреб, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, задіяних у процесі відтворення природних ресурсів, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і розпоряджається ними суспільство на певний момент часу), тобто доходи від приватизації державного майна, продажу золотовалютних резервів та інших національних цінностей. Бюджетний фонд також може поповнюватися за рахунок внутрішніх і зовнішніх запозичень та емісії грошових знаків [22].

Кошти, мобілізовані державою на поворотній основі, такі як грошові кошти, що тимчасово перебувають у розпорядженні юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал (продаж державних облігацій на фінансовому ринку, отримання кредитів під заставу акцій великих компаній, отримання державних позик від окремих держав або міжнародних фінансових організацій), забезпечують погашення запозичень і плату за їхнє використання, Бюджетні кошти. Відображає кредитний метод формування. Виходячи з цього, кошти, мобілізовані на

основі державних позик, слід розглядати не як джерело доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетних фондів.

Аналогічний характер має мати і випуск грошових знаків, до якого держава вдається у надзвичайних ситуаціях, коли надходження до бюджету та отримання кредитів ускладнене, а потреба у фінансуванні бюджетних видатків є нагальною. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляцію та має негативні соціальні та економічні наслідки. Водночас за своєю природою позичкові та емісійні надходження є сумою фактичного дисбалансу між доходами та видатками бюджету. Отже, доходи бюджету – це кошти, які безоплатно і безповоротно надходять у розпорядження держави відповідно до чинного бюджетного та податкового законодавства.

Доходи бюджету класифікуються за різними критеріями. Залежно від способу мобілізації доходи бюджету поділяються на податкові та неподаткові. Країни з ринковою економікою формують доходи бюджету переважно за рахунок податків [22].

8.2 Класифікація видатків бюджету

Поточні видатки бюджету пов'язані з наданням бюджетних коштів на покриття поточних видаткових потреб юридичних та фізичних осіб. Ці видатки включають закупівлю товарів і послуг, необхідних для підтримки економічної та соціальної інфраструктури (наприклад, заробітна плата державних службовців, закупівля товарів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг), трансферти населенню (пенсії, стипендії, допомоги та інші виплати), поточні субсидії державним і приватним компаніям та органам влади нижчого рівня, державним установам, громадським організаціям, а також виплату відсотків за боргом. Поточні видатки включають

регулярний (поточний) бюджет і становлять основну частину всіх бюджетних видатків.

Капітальні видатки пов'язані з інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди та нематеріальні активи, створенням державних запасів і резервів. Капітальні видатки включають витрати на нове будівництво та розвиток (розширення, реконструкцію та технічне переоснащення) об'єктів державної та комунальної власності, інвестиційні гранти, довгострокове бюджетне фінансування та державні гарантії інвесторам, які фінансують високоефективні інвестиційні проекти. Сукупність цих видатків формує бюджет розвитку [22].

Важливим критерієм класифікації видаткової частини бюджету є цільове використання відповідних грошових потоків. У розвинених країнах виділяють п'ять основних груп бюджетних видатків: військові видатки, державне втручання в економіку (включаючи видатки на наукові дослідження і розробки, підтримку сільського господарства, зайнятості та стимулювання експорту), утримання органів державного управління, соціальні видатки (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування і соціальне забезпечення) та надання грантів і кредитів іншим країнам.

В Україні видатки бюджету поділяються на видатки на загальнодержавне управління, національну оборону, фундаментальні та прикладні наукові дослідження, правоохоронну діяльність та національну безпеку, міжнародну діяльність, видатки галузей економіки, видатки на соціально-культурні об'єкти та заходи, обслуговування державного боргу, створення резервного фонду та інші видатки і платежі.

Організаційне групування бюджетних видатків пов'язане з розподілом видатків на цільові загальнодержавні програми. Наприклад, в Україні існують загальнодержавні програми підтримки розвитку регіонів та пріоритетних галузей економіки; загальнодержавні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та

інформатизації; загальнодержавні інвестиційні проекти; загальнодержавні програми розвитку фізичної культури і спорту та реабілітації інвалідів. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується у бюджетному процесі на основі програмно-цільового методу і відображає роль держави у вирішенні найважливіших проблем суспільного життя.

В основу галузевої класифікації видатків бюджету покладено поділ економіки на галузі та види діяльності. З огляду на це, видатки групуються в промисловості, сільському господарстві, будівництві, транспорті, зв'язку, освіті та охороні здоров'я.

Ознака галузевої класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків визначити відповідне міністерство, державний комітет чи державну установу, яка є безпосереднім розпорядником бюджетних коштів, або будь-яку іншу юридичну особу, яка отримує бюджетні асигнування. Групування видатків у такий спосіб дає змогу здійснювати конкретний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету в унітарній державі поділяються на видатки центрального та місцевих бюджетів, а в державах з федеративним устроєм – на видатки федерального бюджету, бюджету суб'єктів федерації та видатки місцевих бюджетів. Іншими словами, це надання коштів юридичним і фізичним особам на заходи, передбачені бюджетом. Бюджетне фінансування характеризується специфічними формами розподілу бюджетних коштів, що ґрунтуються на відповідних принципах.

Бюджетні кошти надаються у таких формах:

- закладам, установам та організаціям державного сектору – кошторисне фінансування окремих бюджетних програм;
- трансферти населенню;

- бюджетне фінансування юридичних осіб (включаючи податкові кредити на сплату податків);
- дотації та субсидії фізичним та юридичним особам;
- бюджетні інвестиції до статутних капіталів діючих або новостворених юридичних осіб;
- бюджетне фінансування позабюджетних фондів;
- міжбюджетні трансферти (дотації вирівнювання, субсидії та інші дотації);
- позики іноземним державам.

Якщо бюджетні видатки перевищують бюджетні доходи, бюджетний баланс є від'ємним, тобто бюджетний дефіцит. Профіцит – це позитивне сальдо, тобто доходи перевищують видатки. Збалансований бюджет – це бюджет, в якому видатки і доходи є рівними. В економічній літературі дехто стверджує, що теоретично збалансованим є бюджет, в якому дефіцит або профіцит не перевищує 1 % від загальних видатків. Основною причиною бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів від темпів зростання бюджетних видатків. Конкретні причини такого відставання включають: кризові явища в економіці, пов'язані зі спадом виробництва, зниженням ефективності окремих галузей та зростанням інфляції; мілітаризацію економіки в мирний час; аномальні ситуації (війни, великі стихійні лиха).

Основними причинами дефіциту державного бюджету України є падіння виробництва і доходів бюджету, низька податкова дисципліна, наявність значних тіньових секторів в економіці та надмірні державні витрати на окремі статті бюджету. Розрізняють стійкий бюджетний дефіцит, який існує протягом тривалого часу, і тимчасовий дефіцит, що виникає внаслідок касових розривів при виконанні бюджету. Дефіцит бюджетних коштів, що виникає внаслідок невідповідності між строками надходження доходів і здійснення видатків, називається касовим дефіцитом.

Тема 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

План

9.1 Сутність місцевих фінансів та причини їхнього виникнення.

9.2 Функції місцевих фінансів та економічний механізм управління територіями.

9.3 Склад і структура місцевих фінансів.

9.1 Сутність місцевих фінансів та причини їхнього виникнення

Функції фінансів місцевих органів влади пов'язані з забезпеченням місцевих рад та муніципалітетів необхідними фінансовими ресурсами.

Метою фінансової діяльності місцевих органів влади є задоволення суспільних інтересів і потреб та сприяння соціально-економічному розвитку регіону. Існування завдань і функцій, покладених на місцеві органи влади, є об'єктивною причиною потреби у фінансах місцевого самоврядування. Якщо причиною функціонування державних фінансів загалом є виникнення держави та відносин між товарами і грошима, то причиною виникнення місцевих публічних фінансів є існування місцевих колективів та відокремлення функцій і завдань, покладених на їхню владу.

Фінанси місцевого самоврядування як система містять кілька ключових структурних елементів, які взаємопов'язані між собою. До них належать видатки, доходи та методи формування доходів, інститути системи, суб'єкти, об'єкти та учасники системи, її взаємозв'язок з іншими ланками національної фінансової системи.

Основним елементом місцевих публічних фінансів є видатки, які відображають функції та завдання, покладені на місцеві органи влади. Насамперед закон виділяє так звані обов'язкові видатки. Це видатки, спрямовані на виконання обов'язків, покладених на всі органи місцевого

самоврядування для забезпечення певного рівня послуг на всій території країни. До обов'язкових видатків також належать видатки, пов'язані з виконанням зобов'язань органів місцевого самоврядування за запозиченнями. До складу видатків органів місцевого самоврядування також входять видатки на виконання завдань, делегованих центральним урядом.

Крім функціональних категорій, існують також категорії, засновані на економічних цілях. Через це більшість національних законодавств розрізняє дві основні групи видатків. Це так звані поточні або адміністративні видатки та капітальні або інвестиційні.

Доходи місцевих органів влади можна класифікувати відповідно до їхніх фінансових ресурсів:

- податкові надходження;
- неподаткові надходження (платежі, доходи від майна, що перебуває у власності органів місцевого самоврядування, від господарської діяльності спільних підприємств і доходи, залучені органами місцевого самоврядування на ринку позичкового капіталу);
- доходи від кредитів і позик.

Трансфертні надходження від центрального уряду та вищих органів місцевого самоврядування.

Склад доходів за джерелами є характерним для кожної країни. В Україні формується структура доходів місцевих бюджетів, типова для багатьох європейських країн. Залежно від економічної природи доходи місцевих бюджетів можна поділити на власні доходи та доходи, що передаються до місцевих бюджетів. Власні доходи – це доходи, які органи місцевого самоврядування мобілізують за власною ініціативою, на основі власних рішень, з джерел, визначених органами місцевого самоврядування. До власних доходів належать місцеві податки і збори, доходи від майна, що перебуває у власності органів місцевого

самоврядування, та від господарської діяльності комунальних підприємств, комунальні платежі, а також доходи від кредитів і запозичень органів місцевого самоврядування.

9.2 Функції місцевих фінансів та економічний механізм управління територіями

Доходи від трансфертів включають доходи, передані центральним урядом або вищими місцевими органами влади місцевим органам влади.

Фінансування місцевих органів влади формується як у фондovій, так і в нефондовій формах. Основними джерелами фінансування органів місцевого самоврядування є місцеві бюджети, резервні фонди, бюджетні іноземні фонди, валютні фонди, фонди спеціального призначення та грошові кошти підприємств, що перебувають у комунальній власності. Фінансові ресурси, залучені органами місцевого самоврядування у вигляді банківських кредитів, муніципальних облігацій та деяких інших джерел зазвичай мають безготівкову форму.

Структурування місцевих фінансових ресурсів є важливим з методологічної точки зору, оскільки воно не тільки дає загальне уявлення про фінансові відносини, які характеризують економічну сутність місцевих публічних фінансів, а й розкриває характер взаємозв'язків між елементами системи. Завдяки цьому стає можливим кількісний та якісний аналіз місцевих публічних фінансів. З огляду на процеси демократизації, що відбуваються в Україні, фінансові ресурси комунальних підприємств, муніципальних банків та інших фінансово-кредитних установ, а також різних форм власності, які використовуються для фінансування об'єктів соціально-культурної сфери та житлово-комунального господарства, відіграють все більш важливу роль у задоволенні суспільних інтересів і потреб.

Фінансові ресурси громадських організацій та установ, таких як спортивні товариства, політичні партії, профспілки та благодійні фонди, також сприяють задоволенню соціальних інтересів і потреб. В Україні, наприклад, нещодавно почали працювати національні та регіональні благодійні фонди.

Місцеві бюджети – це баланси доходів і видатків, які мобілізуються і витрачаються на відповідній території. Водночас місцеві бюджети слід розглядати як важливу фіскальну категорію, в основі якої лежить система фіскальних відносин, а саме:

- взаємовідносини між місцевим бюджетом та суб'єктами господарювання, що здійснюють свою діяльність на відповідній території;
- відносини між місцевим бюджетом і жителями території;
- відносини між місцевими бюджетами різних рівнів з приводу перерозподілу фінансових ресурсів;
- взаємовідносини між місцевими бюджетами та державним бюджетом.

Сьогодні ведеться активна науково-практична дискусія з таких питань, як зміцнення фінансової самостійності місцевих бюджетів, наукове обґрунтування концепції розмежування доходів і видатків різних ланок бюджетної системи, взаємовідносини між місцевими та державним бюджетами. Всі ці питання тією чи іншою мірою відображені в бюджетному законодавстві. Однак реформування бюджетної системи залежить від ступеня автономії та незалежності, наданої місцевим радам. Автономія місцевих рад має ґрунтуватися на обсязі доходів, що надходять до місцевого бюджету пропорційно до обсягу фінансових ресурсів, створених і витрачених на певній території.

Доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок місцевих податків і зборів, неподаткових надходжень та надходжень з вищих бюджетів. Співвідношення між цими джерелами доходів залежить від

функцій, покладених на місцеве самоврядування, можливості органів місцевого самоврядування збирати місцеві податки та здатності вищих органів влади надавати фінансову підтримку територіям.

Однією з основних цілей регіональної фіскальної політики держави є вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку територій, подолання вертикальних і горизонтальних фіскальних дисбалансів та досягнення фіскального вирівнювання.

Вертикальний фіскальний дисбаланс – це невідповідність між фінансовими ресурсами певного рівня влади – регіонального чи місцевого – та обсягом завдань і обов'язків, покладених на нього в процесі розподілу повноважень між центральними, регіональними та місцевими органами влади. Вертикальний фіскальний дисбаланс означає, що певний рівень влади не має достатніх фінансових ресурсів і повноважень для надання державних послуг у межах своїх повноважень.

У міжнародній практиці вертикальні фіскальні дисбаланси можна вирішити кількома способами. Центральні або вищі регіональні органи влади можуть взяти на себе частину відповідальності за надання суспільних послуг, тим самим зменшуючи відповідальність того рівня влади, на якому виникає вертикальний фіскальний дисбаланс.

Інший шлях – це запровадження додаткових податків органами влади на регіональному рівні, де виник вертикальний фіскальний дисбаланс. Ще один спосіб – це передання центральним урядом частини своїх податків органам влади на регіональному рівні, де виник дисбаланс.

Вертикальні фіскальні дисбаланси також можна усунути за допомогою субсидій, дотацій або інших трансфертів з боку центрального уряду.

Конкретний вибір методу усунення вертикальних фіскальних дисбалансів визначається політикою фіскального вирівнювання, що діє в конкретній країні.

На відміну від вертикальних фіскальних дисбалансів, горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з відмінностями у фіскальній спроможності органів влади на одному і тому ж регіональному рівні. Горизонтальний фіскальний дисбаланс – це невідповідність між фінансовими ресурсами однієї або декількох регіональних одиниць певного рівня та обсягом робіт, що розподіляються та надаються іншими регіональними одиницями на цьому рівні. Горизонтальний фіскальний дисбаланс – це невідповідність між фінансовими ресурсами однієї або кількох регіональних одиниць на одному рівні та обсягом послуг, що надаються іншими регіональними одиницями на цьому рівні територій. Території одного рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання публічних послуг у тому обсязі, в якому їх надають інші території відповідно до певних критеріїв. Існування так званих бідних і багатих територій призводить до горизонтального дисбалансу в державних фінансах.

Такі дисбаланси можуть виникати через те, що деякі території мають більші потреби, ніж інші. Наприклад, регіон може мати більшу частку дітей шкільного віку в структурі населення, що призводить до додаткових потреб у школах, або більшу частку пенсіонерів, що призводить до додаткових соціальних видатків. Іншою причиною горизонтального дисбалансу є те, що вартість державних послуг в одній місцевості є вищою, ніж в іншій.

Фіскальне вирівнювання – це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів. Процес фіскального вирівнювання передбачає заходи з перерозподілу фінансових ресурсів по вертикалі між рівнями бюджетної системи та по горизонталі між «бідними» і «багатими» регіонами. Метою фіскального вирівнювання є перерозподіл фінансових ресурсів на користь того рівня влади, який має фіскальний дисбаланс, з метою усунення вертикальних та горизонтальних фіскальних дисбалансів.

Питання фіскального вирівнювання в інших країнах викликає політичні дебати. Це зрозуміло, оскільки один регіон має бути фінансовим донором для іншого. У випадку з іншими країнами, території з потужною податковою базою відстоюють свої права і перевагу в дохідній частині бюджету. І навпаки, «бідні» території звертаються до центрального уряду з проханням про більшу фінансову допомогу. Тому майже всі розвинені зарубіжні держави мають чіткі правові норми щодо фіскального вирівнювання, які зобов'язують «багаті» території надавати частину своїх фінансових ресурсів на ці цілі. Історично склалося так, що для України характерні горизонтальні фіскальні дисбаланси.

По-перше, існує регіональна нерівномірність розміщення продуктивних сил, яка призвела до диференціації податкової бази регіонів і територій України. Більше того, досвід показує, що диференціація бази оподаткування посилюється. Зміщуються її центри. Зменшується роль традиційних промислових регіонів і зростає значення столиці. База оподаткування сільськогосподарських регіонів України продовжує скорочуватися.

По-друге, існує значна різниця між обсягом витрат на надання державних і громадських послуг та цінами на ці послуги. Враховуючи забруднення навколишнього середовища, вартість таких послуг є вищою у східних регіонах України та на територіях, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС. Ціни на ці послуги зростають у столиці та інших великих міських агломераціях.

По-третє, соціальні та економічні права громадян України, гарантовані Конституцією України, вимагають від центральної влади вжити ефективних заходів для забезпечення єдиних стандартів державних та регіональних послуг на всій території країни. Наразі такі стандарти не розроблені та не впроваджені. Як наслідок, виникли та поглиблюються

диспропорції в рівні життя між окремими регіонами України та між містом і селом.

По-четверте, існує необхідність передання центральним урядом на місцевий рівень значної частини видатків, які не належать до його конституційних функцій. Такі видатки здійснюються на місцевому рівні більш ефективно. Це стосується видатків на освіту, культуру, охорону здоров'я, фізичну культуру, спорт та деяких інших.

По-п'яте, існують зовнішні ефекти так званих соціальних видатків. Це коли послугами, що фінансуються з бюджету однієї адміністративно-територіальної одиниці, користуються також мешканці іншої адміністративно-територіальної одиниці, але органи влади цієї одиниці не несуть витрат.

Для того, щоб реалізувати політику фінансового вирівнювання на практиці, було внесено зміни до механізмів формування місцевих бюджетів. Бюджетне законодавство України передбачає систему трансфертів з державного бюджету місцевим бюджетам, які визначаються на основі формули, оскільки не всі місцеві бюджети є самодостатніми, тобто спроможними виконувати делеговані повноваження, такі як забезпечення встановленого рівня надання послуг у сфері охорони здоров'я та освіти. Формула враховує основні відмінності у фінансовій спроможності між регіонами.

Отже, розрахунок трансфертів є процесом, який не залежить від індивідуальних інтересів та уподобань. Як наслідок, два міста в різних областях отримають однаковий обсяг трансфертів, навіть якщо вони мають однакові показники. Нарешті, дуже важливо, що місцеві бюджети можуть вільно використовувати отримані трансферти для виконання покладених на них обов'язків (наприклад, у певному бюджетному році вони можуть витратити більше коштів на освіту, ніж на охорону здоров'я, і навпаки).

Автономна фінансова політика органів місцевого самоврядування проявляється також у тому, що вони можуть використовувати кошти з двох умовних кошків доходів (за рахунок власних і делегованих повноважень) на власний розсуд, не прив'язуючи конкретні видатки до чітко визначеного кошика.

Той факт, що Міністерство фінансів України тепер безпосередньо взаємодіє з 682 місцевими бюджетами, створив необхідність точного та збалансованого розрахунку доходів місцевих бюджетів. Перелік доходів, що закріплюються за місцевими бюджетами для виконання їхніх повноважень, налічує понад 15 позицій. Найважливішими з них є місцеві податки і збори, плата за землю, податок з власників транспортних засобів, податок на промисел, фіксований сільськогосподарський податок, власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок відповідних бюджетів, та інші надходження.

Спеціальні податки і збори використовуються для фінансування децентралізації. Відповідні кошки доходів включають податок на доходи фізичних осіб, плату за ліцензії та сертифікати, що видаються місцевими органами влади (включаючи ліцензії на роздрібну торгівлю алкогольними напоями та тютюновими виробами), плату за патенти, за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності та надходження від адміністративних штрафів і пені за порушення податкового законодавства.

Більшість делегованих повноважень фінансуються за рахунок трансфертів з державного бюджету. Податок на доходи фізичних осіб також відіграє важливу роль, що відповідає кращій практиці європейських країн, зокрема скандинавських, де податок на доходи фізичних осіб становить значну частку місцевих бюджетів.

Основним джерелом наповнення місцевих бюджетів є податки. А саме, місцеві податки та надходження з бюджетів вищого рівня.

Місцеві та регіональні податки – це обов'язкові платежі, що встановлюються сільськими, селищними та міськими радами відповідно до закону, справляються на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і включаються до бюджету.

Видатки місцевих бюджетів залежать від бюджетної політики держави та децентралізації управління соціальним сектором. Все це є важливими факторами, що впливають на обсяг фінансових ресурсів, які проходять через канали місцевих бюджетів, та їх частку у видатках державного бюджету.

В Україні розмежування видатків між місцевими бюджетами ґрунтується на принципі субсидіарності, який враховує критерії повноти надання послуг і наближеності до безпосередніх споживачів. На основі цього критерію видатки поділяються на такі групи:

- перша група – належать видатки на забезпечення необхідного першочергового надання соціальних послуг, гарантованих державою, та фінансування бюджетних установ і заходів, розташованих найближче до споживача. Вони здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст та їх об'єднань;

- друга група – видатки на утримання бюджетних установ та заходів, що забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України. Ці видатки здійснюються з бюджетів міст Автономної Республіки Крим, міст обласного значення та районів;

- третя група – видатки на утримання бюджетних установ та здійснення заходів, що забезпечують надання гарантованих державою соціальних послуг окремим категоріям громадян або фінансування програм, які є необхідними для всіх регіонів України. Ці видатки здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Бюджети міст Києва та Севастополя покривають видатки всіх трьох груп.

9.3 Склад і структура місцевих фінансів

Поділ місцевих бюджетів на два окремі функціональні типи є природною частиною всіх розвинених країн. Це місцеві поточні або адміністративні бюджети та місцеві бюджети розвитку або інвестиційні бюджети. Кожен з цих бюджетів має власні видатки та доходи. Видатки місцевих поточних бюджетів спрямовуються на забезпечення поточних потреб, утримання соціально-культурної сфери, покриття адміністративних витрат, соціальний захист населення, виконання делегованих повноважень та погашення боргу органів місцевого самоврядування. Доходи місцевих бюджетів поточного характеру формуються за рахунок місцевих податків, зборів і платежів, загальнодержавних дотацій, що надаються органами державної влади, та інших надходжень.

Видатки бюджету розвитку (інвестиційного бюджету) спрямовуються на фінансування розвитку соціальної інфраструктури, капітальні вкладення, придбання обладнання та устаткування, інші інвестиційні програми та погашення основного боргу місцевих органів влади.

Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок банківських кредитів, позик місцевих органів влади (муніципалітетів) та інвестиційних субсидій, наданих урядом.

Більшість зарубіжних законодавств забороняє використовувати доходи бюджету розвитку на поточні бюджетні видатки.

Крім того, у багатьох зарубіжних законодавствах є поняття додаткового та приєднаного бюджетів. У Франції, наприклад, додатковий бюджет уточнює основний бюджет і не дозволяє вносити зміни до основного бюджету. Додатковий бюджет відображає фінансове управління певними місцевими комунальними службами (наприклад, водопостачання,

озеленення), які є фінансово незалежними і надають платні послуги, але не користуються юридичними правами. Підготовка додаткового бюджету дає змогу фінансувати доходи кожної служби.

В Україні також запроваджено правила поділу місцевих бюджетів на поточні видатки та бюджет розвитку. Поточні видатки – це видатки на фінансування наявної на початок бюджетного року мережі підприємств, установ, організацій та об'єднань, фінансування заходів соціального захисту населення тощо.

Видатки розвитку – це видатки на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності. Відповідно до Бюджетного кодексу України, видатки бюджету розвитку в місцевих бюджетах включають:

- погашення основної суми боргу;
- інвестиції в основні засоби;
- внески органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування до статутних фондів суб'єктів господарювання.

Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок надходжень від продажу майна, що перебуває у комунальній власності, зокрема від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, дивідендів на акції (частки, паї) господарських товариств, що належать кожній територіальній громаді, та субвенцій з інших бюджетів на виконання інвестиційних проєктів.

Організація та використання місцевих бюджетів значною мірою залежать від вирішення проблеми збалансованості платіжного балансу, яка є наслідком невирішеності проблем у сфері бюджетного федералізму. У цьому напрямі Бюджетним кодексом України передбачено вдосконалення системи збалансування місцевих бюджетів, яка включає два елементи.

Перший стосується вирівнювання доходів і передбачає передання надлишкових доходів з бюджетів регіонів з вищим за середній рівнем оподаткування регіонам з нижчим за середній рівнем оподаткування. Крім

того, трансфертні платежі розподіляються між територіями з чітко визначеними напрямками видатків.

Другий елемент збалансування бюджету стосується видаткової частини. У процесі збалансування видатків місцевих бюджетів дуже важливо враховувати структуру видатків території. Наприклад, якщо на території проживає велика кількість людей похилого віку та людей з інвалідністю. Якщо уряду необхідно надати додаткову допомогу, виплати цій категорії населення враховуються при визначенні обсягу державних трансфертів. Крім того, соціальні видатки також вищі у великих містах. У сільській місцевості, однак, існує проблема високих транспортних витрат. Видатки, пов'язані з місцевими кліматичними умовами, історією розвитку, статусом тощо, також є дуже важливими при розрахунку структурних видатків. Все це враховується при збалансуванні бюджетних видатків.

Це означає, що будь-хто може перевірити напрямок витрачання коштів, вилучених з доходів бюджету для перерозподілу.

Важливим елементом бюджетної політики є координація взаємовідносин між місцевими бюджетами. Насамперед має бути чітке розмежування повноважень між місцевими адміністративними органами, регіональними органами влади та місцевими громадами щодо формування бюджетів. Необхідно також сприяти спільному фінансуванню об'єктів спільної власності територіальних громад.

Тема 10. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

План

10.1 Сутність державних цільових фондів.

10.2 Пенсійний фонд України.

10.1 Сутність державних цільових фондів

Фонди спеціального призначення є самостійною частиною фінансової системи і частиною державних фінансів. Основним централізованим фондом державних коштів є бюджет. Бюджетні кошти не мають особистого характеру і гарантують виконання функцій держави. Однак держава може мати специфічні потреби, які є особливо важливими і потребують гарантованої фінансової підтримки. До таких потреб належить надання певних соціальних гарантій громадянам у разі виходу на пенсію, інвалідності, втрати годувальника, працевлаштування чи інших непередбачуваних обставин. Саме для цього і створюються цільові фонди.

Державні цільові фонди – це форма перерозподілу та використання фінансових ресурсів, зібраних державою для фінансування конкретних суспільних потреб.

За допомогою державного цільового фонду можна:

- впливати на виробничий процес шляхом надання позик, субсидій та кредитів підприємствам;

- забезпечувати природоохоронні заходи, фінансуючи їх зі спеціально призначених для цього фінансових ресурсів або штрафів за забруднення навколишнього середовища; та надавати соціальні послуги населенню через виплату пенсій і соціальної допомоги та субсидування соціальної інфраструктури в цілому.

Державні фонди поділяються на економічні та соціальні фонди відповідно до їхніх цілей, а також на національні та регіональні фонди відповідно до рівня управління.

Відповідні фонди можуть бути постійними або тимчасовими. Створення постійних фондів пов'язане з розподілом конкретних державних функцій. Особлива увага при реалізації соціальних функцій приділяється соціальному страхуванню. У процесі створення системи незалежних соціальних фондів ставилося завдання «розвантажити» бюджет від значної частини соціальних видатків і забезпечити їх автономне гарантоване фінансування. Тимчасові фонди створюються для якнайшвидшого вирішення нагальних проблем і припиняють свою діяльність після завершення мандату. Позабюджетні фонди можуть створюватися як всередині держав, так і на міжнародному рівні для реалізації конкретних економічних програм. Наприклад, країни ЄС створили фонди для підтримки країн Східної Європи.

Джерело формування цільових національних фондів визначається характером і масштабом завдання, для вирішення якого вони створюються. На його розмір впливає економічне та фінансове становище держави на певному етапі розвитку. Відповідно, фінансові ресурси національного цільового фонду можуть бути відносно стабільними або тимчасовими.

Напрями використання коштів залежать від призначення фондів, конкретної економічної ситуації та характеру програм, що розробляються та реалізуються. Деякі національні цільові фонди беруть участь у фінансовому ринку як інвестори, по-перше, тому що використання коштів часто не збігається з їх отриманням, а по-друге, тому що інвестиційні доходи забезпечують додаткові фінансові ресурси для фінансування видатків відповідних фондів.

Право створювати цільові фонди мають як центральні, так і місцеві органи влади. На місцевому рівні вони створюють власні цільові фонди за

рахунок місцевих фінансових ресурсів. Національні цільові фонди мають свої регіональні відділення, які передають частину коштів регіональним органам влади.

Національні трастові фонди здебільшого управляються національними органами влади, але можуть також управлятися спеціально створеними адміністративними структурами. Адміністративні структури мають права та обов'язки щодо використання коштів, визначені законом.

Загалом, організаційні принципи централізованого фінансового фонду можна узагальнити так:

- внески до Фонду централізовано визначаються державою згідно з відповідним законом і є власністю держави;

- внески до Фонду є обов'язковими платежами і можуть бути стягнуті в примусовому порядку.

Витрати з Фонду здійснюються лише на конкретні потреби, визначені законом. Протягом багатьох років цільові фонди включали Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, Фонд розвитку паливно-енергетичного комплексу, Фонд трансформації, Фонд охорони праці та Національний інноваційний фонд. Соціальне страхування є окремою галуззю страхування і охоплює сукупність відносин, пов'язаних з формуванням і використанням колективних страхових фондів для відшкодування збитків у зв'язку з постійною або тимчасовою втратою працездатності або безробіттям.

У національній системі соціального страхування роль страховика відіграє держава, яка зобов'язана створювати колективні страхові фонди та виплачувати страхові відшкодування. Недержавні компанії соціального страхування також можуть виходити на страховий ринок, щоб доповнити і розширити сферу страхових послуг. Страхувальниками виступають підприємства та об'єднання, фізичні особи та держава, а застрахованими –

працівники підприємств та об'єднань, а також, за деякими виплатами, безробітні особи.

10.2 Пенсійний фонд України

Функції Національного фонду соціального страхування чітко розмежовані. Пенсійні фонди відображають страхування від подальшої втрати працездатності. Пенсії є формою страхового відшкодування. Пенсійний фонд функціонує як незалежний фінансовий суб'єкт; його кошти не є частиною державного бюджету і не можуть бути використані на будь-які інші цілі, окрім виплати пенсій та допомог [15].

Бюджет фонду формується переважно за рахунок внесків роботодавців. Підприємства, установи, організації, особи, які використовують працю фізичних осіб на умовах трудового договору (контракту), незалежно від форм власності та господарювання, особи, підприємницька діяльність яких ґрунтується виключно на особистій власності фізичної особи та її праці, а також релігійні організації сплачують внески до Пенсійного фонду в розмірах, передбачених чинним законодавством. Внески до Пенсійного фонду включаються до собівартості продукції, а в бюджетних установах – окремою статтею кошторису, тобто до витрат на утримання установи. Крім того, доходи Пенсійного фонду складаються з обов'язкових страхових внесків у розмірі 1-5 % від нарахованої заробітної плати працівника, а також коштів державного бюджету на виплату окремих видів пенсій та допомог, добровільних внесків і пожертвувань підприємств, організацій і громадян та інших надходжень.

Пенсійні фонди в Україні мають право здійснювати комерційну діяльність та отримувати дохід від розміщення тимчасово вільних коштів. Зокрема, пенсійні фонди мають право:

- інвестувати кошти в короткострокові та довгострокові кредити, цінні папери державних установ, акціонерних товариств, фондових бірж, товарних бірж та комерційних банків;

- створювати підприємства та брати участь у комерційних структурах (банках, страхових компаніях, торгових компаніях, спільних підприємствах, акціонерних товариствах тощо);

- організувати грошові та товарні лотереї, благодійні вечори, рекламно-інформаційні заходи (благодійні теле- та радіопередачі, спеціальні випуски періодичних видань).

Кошти Пенсійного фонду України використовуються на такі види діяльності:

- виплату пенсій за віком (у тому числі працюючим пенсіонерам), по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років, соціальних та інших пенсій, передбачених законодавством України;

- допомога по догляду за дитиною та виплата щомісячної допомоги на кожну дитину до досягнення нею віку, визначеного чинним законодавством;

- підвищення пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і темпів зростання заробітної плати;

- реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної допомоги пенсіонерам, інвалідам, дітям та іншим категоріям населення;

- забезпечення поточної діяльності та утримання керівних органів Фонду;

- відтворення ресурсів Фонду, зміцнення його матеріально-технічної бази та проведення інформаційно-просвітницьких кампаній.

Управління Фондом здійснюється спеціальним органом – Пенсійним фондом України. Грошові виплати здійснюються поштою та через Пенсійний банк «Аваль».

Пенсійна реформа в Україні відбувається у двох напрямках:

- удосконалення державної пенсійної системи шляхом наближення середнього розміру пенсій до рівня середньої заробітної плати та встановлення їх прямої залежності від рівня заробітної плати;

- розвиток добровільного недержавного пенсійного забезпечення.

Створюється трирівнева пенсійна система. Перший рівень базується на принципі солідарності поколінь та загальнообов'язкового соціального страхування, встановлюючи пряму залежність розміру майбутньої пенсії від стажу роботи та сплати страхових внесків; другий рівень базується на накопиченні пенсійних внесків на індивідуальних рахунках; третій рівень базується на добровільному недержавному пенсійному страхуванні. Отже, пенсійна система має бути самодостатньою та фінансово стабільною системою соціального страхування.

Тема 11. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

План

11.1 Економічна сутність і роль державного кредиту.

11.2 Державний борг та його формування.

11.1 Економічна сутність і роль державного кредиту

Державний кредит – це особливий вид державних фінансів. Державний кредит не має ні самостійного фіскального фонду (кошти, мобілізовані за допомогою державного кредиту зазвичай залучаються через бюджет), ні незалежного органу управління. Водночас він характеризує особливу форму фінансових відносин держави і тому виділяється в окрему ланку.

За своєю економічною сутністю державний кредит – це сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади та управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами – з іншого, в яких держава виступає позичальником, кредитором і гарантом. Основна класична форма кредитних відносин – це коли держава виступає в ролі позичальника коштів. Як кредитор держава надає позики юридичним і фізичним особам на платній основі, за умови обов'язкового повернення та на основі бюджетних видатків. Обсяги таких операцій значно менші, ніж у попередніх формах.

Як економічна категорія державний кредит поєднує в собі фінансові та кредитні відносини. Як частина фінансової системи він сприяє формуванню та використанню централізованих фондів грошових коштів держави. Державний кредит є поворотним, терміновим і платним. Водночас існують суттєві відмінності між державними позиками та банківськими кредитами як класичними формами кредитних відносин.

Державний кредит – це відносини вторинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту. У сферу державних кредитних відносин потрапляє частина прибутку і грошових фондів, сформованих на стадії первинного розподілу. Зазвичай це тимчасово вільні кошти населення і підприємств, але за певних умов населення або трудові колективи можуть свідомо обмежувати своє споживання. У таких випадках джерелом державного кредиту є кошти, призначені для поточного споживання або для фінансування необхідних виробничих і соціальних витрат підприємств. За тоталітарних режимів правління такі обмеження на поточні потреби також можуть вводитися державою [15].

Доцільність використання державного кредиту для формування додаткових державних ресурсів і покриття бюджетного дефіциту визначається тим, що він має значно менший негативний вплив на державні фінанси і грошовий обіг країни, ніж монетарні схеми, які

збалансовують державні доходи і видатки (наприклад, емісія грошей). Це досягається шляхом переміщення попиту від приватних осіб і корпорацій до державних установ без збільшення сукупного попиту або обсягу грошей в обігу.

Мета державного кредиту полягає насамперед у тому, щоб слугувати для уряду засобом мобілізації додаткових фінансових ресурсів. Якщо державний бюджет дефіцитний, то мобілізовані додаткові ресурси використовуються для покриття різниці між бюджетними видатками та доходами. Якщо ж бюджет профіцитний, то кошти, мобілізовані за допомогою державного кредиту, спрямовуються безпосередньо на фінансування економічних і соціальних програм. Іншими словами, державний кредит, як засіб збільшення фінансової спроможності держави, може бути важливим чинником прискорення соціально-економічного розвитку держави.

11.2. Державний борг і його формування

Державний борг – це сума заборгованості держави за всіма її борговими зобов'язаннями, відсотками за ними та невиконаними фінансовими зобов'язаннями держави перед економічними агентами.

Сукупний державний борг включає всі випущені та непогашені боргові зобов'язання держави, як внутрішні, так і зовнішні, та відсотки за ними, включаючи гарантії, надані іноземним позичальникам за кредитами, наданими місцевим органам влади та державним підприємствам. Крім того, державний борг включає невиконані державні замовлення, заборгованість із заробітної плати працівникам бюджетної сфери та неврегульований ПДВ. На практиці ці заборгованості помилково реєструються як державний борг, а відсотки за ними не сплачуються. Державний борг також поділяється на внутрішній та зовнішній. Деякі

підручники визначають внутрішній борг як заборгованість перед кредиторами в країні, а зовнішній – як заборгованість перед кредиторами за межами країни. Іншими словами, поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній залежить від того, чи борг номінований в іноземній або національній валюті [15]. Однак цей критерій поділу державного боргу на внутрішній і зовнішній вже не є коректним через посилення процесів економічної інтеграції та випуск внутрішніх позик, деномінованих у вільно конвертованій валюті. Отже, внутрішній борг – це сукупність боргів держави перед її резидентами, тоді як зовнішній борг – це сукупність боргів держави перед нерезидентами (незалежно від того, в якій валюті виражений борг).

Управління державним боргом – це сукупність заходів, що вживаються державою в особі компетентного органу з метою визначення умов, організації та погашення фінансування і забезпечення платоспроможності держави.

Рефінансування державного боргу – це погашення основної суми боргу та відсотків за рахунок коштів, отриманих від нових запозичень. На світових фінансових ринках репутація позичальника відображається в рейтингах, які присвоюються відповідній країні спеціальними агентствами згідно з міжнародними рейтинговими правилами.

Реструктуризація боргу – це відстрочка погашення частини боргу за певних умов. Зокрема, існує кілька варіантів реструктуризації зовнішнього боргу, сформульованих Паризьким клубом офіційних кредиторів. Один з них – відтермінування виплати частини боргу на строк до трьох років за певних умов. Інший варіант – конвертація боргу в капітал для інвестування в національну економіку [9]. Інші способи управління державним боргом включають конвертацію, консолідацію, централізацію, обмін регресивних облігацій, відстрочку виплат та анулювання. Конверсія означає зміну дохідності позик. Уряди зазвичай знижують відсотки за позиками.

Подовження терміну погашення випущених позик називається консолідацією. Консолідація та конверсія можуть відбуватися одночасно. Консолідація позики – це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації кількох раніше випущених позик обмінюються на облігації нової позики. У деяких випадках обмін облігацій може відбуватися регресивним способом. Тобто, коли кілька раніше випущених облігацій прирівнюються до однієї нової облігації. Такий підхід не має економічного обґрунтування.

Відтермінування виплат за позиками зазвичай відбувається тоді, коли випускати нові позики немає фінансової можливості. Списання боргу означає, що уряд відмовляється погашати борг. Списання боргу може бути викликане фінансовою неспроможністю держави, тобто банкрутством, або політичними мотивами.

Тема 12. СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК

План

- 12.1 Необхідність і зміст страхування.
- 12.2 Суб'єкти страхування.
- 12.3 Організація та регулювання страхування.

12.1 Необхідність і зміст страхування

Страхування є самостійним сектором фінансової системи. Включення страхового сектору до фінансової системи передбачає, що економічна категорія страхування є складовою категорії фінансів. Разом з тим, існують важливі особливості, які характеризують специфіку категорії страхування. До них відносяться [18]:

- страхування, пов'язане виключно з перерозподільчими відносинами, які зумовлені існуванням раптових непередбачених обставин, тобто страхових випадків, що завдають матеріальної або іншої шкоди народному господарству і населенню;

- страхування є не фінансовою, а економічною категорією. В умовах ринкової економіки, поряд з використанням традиційних видів страхування для захисту від стихійних лих (землетрусів, ураганів, повеней) та техногенних ризиків (пожеж, аварій, вибухів), підприємці все частіше звертаються за страховим захистом від збитків, що виникають внаслідок невиконання фінансово-кредитних зобов'язань, неплатоспроможності контрагентів, курсових коливань та інших економічних чинників, що призводять до втрати прибутку та реального доходу. Захист життя, здоров'я, працездатності та матеріального добробуту громадян шляхом страхування також пов'язаний з їхніми економічними інтересами і реалізується через страхові послуги.

Страхування передбачає солідарний розподіл збитків між страхувальниками, внаслідок чого мобілізовані кошти повертаються до страхового фонду. Такі відносини перерозподілу (декомпозиції) виникають тому, що випадковий характер збитків – майнових та інших втрат – зазвичай охоплює лише частину збитків, а не всі господарства або всю територію певної країни чи регіону. Це створює умови для відшкодування збитків шляхом розподілу збитків одного господарства солідарно між усіма застрахованими господарствами [19]. Чим більша кількість застрахованих фермерів, тим менший збиток припадає на одне застраховане господарство. Страхування є найефективнішим способом компенсації збитків шляхом залучення якомога більшої кількості застрахованих фермерів. Це забезпечує високу концентрацію коштів в єдиному фонді, який називається страховим фондом. Це дає змогу

забезпечити максимальну компенсацію збитків при мінімізації витрат, понесених кожною застрахованою особою.

Закритий розподіл збитків забезпечує повернення коштів, мобілізованих до страхового фонду. Внески, що сплачуються кожною застрахованою особою до страхового фонду, мають лише одну мету: компенсувати суму збитків, які можуть виникнути в межах певної географічної території протягом певного періоду часу. Отже, повна сума страхового внеску (за винятком накладних витрат страховика) відшкодовується у вигляді компенсації збитків за певний період часу в межах однієї географічної території [20].

Відносини страхового перерозподілу виходять за межі календарного року. Страхові випадки можуть не відбуватися протягом декількох років поспіль і точний час їх настання невідомий. Ця обставина зумовлює необхідність створення резервного фонду для резервування частини надходжень страхових премій у сприятливі роки, щоб слугувати джерелом компенсації надзвичайних збитків у несприятливі роки.

Зазначені вище особливості перерозподільчих відносин, що виникають у процесі страхування, дають змогу дати таке визначення страхування:

Страхування як економічна категорія – це сукупність особливих замкнених перерозподільчих відносин між учасниками з приводу формування захищеного страхового фонду та його використання для відшкодування збитків, завданих непередбаченими несприятливими обставинами, а також надання матеріальної допомоги громадянам у разі настання певних подій в їхньому житті. Це одна з форм страхування.

Сутність страхування полягає в його функції. Саме функція дає змогу виявити особливості страхування як частини фінансової системи. Страхуванню притаманні такі функції: ризикова, попереджувальна, нагромаджувальна та управлінська. Ризикова функція є первинною і

визначальною, оскільки страховий ризик, як ймовірність настання страхового випадку, безпосередньо пов'язаний з основною метою страхування – наданням фінансової підтримки постраждалим підприємствам та фізичним особам. Саме в рамках ризикової функції відбувається перерозподіл коштів між застрахованими особами через наслідки страхового випадку. Страхування також виконує попереджувальну функцію, коли частина страхових фондів використовується для пом'якшення наслідків страхових ризиків. У страхуванні життя категорія страхування найбільш тісно пов'язана з категорією кредиту, коли страхова сума накопичується протягом життя застрахованої особи за договором страхування. Заощадження за допомогою страхування життя пов'язані з необхідністю застрахувати досягнуте сімейне багатство. Тобто страхування може виконувати і ощадну функцію.

Контрольна функція страхування впливає з трьох вищезгаданих специфічних функцій і проявляється одночасно з ними в конкретних страхових відносинах відповідно до умов страхування. Контрольна функція вимагає фінансового контролю за належним проведенням страхових операцій.

12.2 Суб'єкти страхування

Суб'єктами страхування є страховик, страхувальник та застрахована особа. Страховик – це юридична особа, страхова компанія, яка діє на підставі відповідної ліцензії, що формує колективний страховий фонд і бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату за рахунок цього фонду страхувальнику або третім особам, з якими укладено договір страхування. За методом фінансової діяльності страхова компанія є звичайним суб'єктом господарювання, що

діє на комерційній основі. За об'єктом своєї діяльності (фінансові ресурси) страховик є фінансовою установою.

Страхувальник – юридична або фізична особа, яка на підставі відповідного договору зі страховиком, сплачує страхові внески до страхового фонду і має право на відшкодування збитків у разі настання страхового випадку.

Застрахована особа – юридична або фізична особа, яка має право на отримання страхового відшкодування у разі настання страхового випадку. В полісах індивідуального страхування – особа, яка має право на відшкодування у разі настання страхового випадку або на відшкодування у разі дострокового припинення дії договору страхування.

Застрахована особа також може бути страхувальником, якщо вона уклала договір щодо себе і сплатила страхові внески. Крім того, застрахована особа може бути визначена як вигодонабувач страхових виплат, якщо застрахована особа не отримує страхових виплат.

Страхові відносини дуже різноманітні. Здебільшого вони є двосторонніми або тресторонніми. Двосторонніми є відносини між страховиком і страхувальником, який одночасно є застрахованою особою, а тресторонніми – між страховиком, страхувальником і застрахованою особою.

У деяких випадках у страхових відносинах може брати участь більше одного страховика. Це пов'язано з двома формами страхових відносин: співстрахуванням і перестрахуванням. Співстрахування – це передання одного ризику більш ніж одному страховику. На кожен страхову суму зазвичай видаються окремі страхові поліси. Перестрахування – це передання договору страхування від одного страховика до іншого. У цих відносинах перший страховик (перестраховик) бере на себе страховий ризик, передаючи частину відповідальності за цей ризик іншому страховику (перестрахувальнику) на відповідних умовах.

Страхові відносини включають в себе:

- виплату страхового відшкодування;
- перестраховування;
- розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку;
- розміщення коштів на фінансовому ринку з метою отримання доходу.

12.3 Організація та регулювання страхування

Страхові внески сплачуються страхувальником страховій компанії. Страхові внески можуть сплачуватися одноразово або в розстрочку. Страхові внески сплачуються на основі страхових тарифів. Страховий тариф – це сума, що сплачується з одиниці страхової вартості. Тарифна ставка (брутто-ставка) складається з двох частин: нетто-ставки та ставки навантаження. Нетто-ставка відображає ту частину страхового тарифу, яка призначена для виплат страхових відшкодувань. Вона визначається загальним обсягом страхового покриття (визначається на основі статистичних досліджень щодо кількості страхових випадків та середнього розміру відшкодування на один випадок) та кількістю страхувальників, охоплених цим видом страхування. Навантаження відображає витрати страховика, пов'язані зі страхуванням, та його прибутки.

Премії відображають ціну страхування. Ставки премій є основним джерелом конкуренції на страховому ринку. Чим більше страхувальників застраховано, тим менші витрати страховика, тим нижчі його страхові тарифи і тим більше у нього можливостей для залучення нових клієнтів.

Страхове відшкодування – це виплата страхової компанії страхувальнику (або вигодонабувачу) повного або часткового відшкодування збитку. Розмір страхового відшкодування визначається двома факторами: страховою сумою та страховим збитком. Страхова

сума – це грошова сума або максимальна відповідальність страховика за полісом у разі настання страхового випадку. Страхова сума визначається, з одного боку, вартістю застрахованого майна, а з іншого – можливостями та побажаннями страхувальника. Відношення страхової суми до вартості застрахованого майна є коефіцієнтом страхового покриття, який не може перевищувати 100 %. Страховий збиток – це вартісна оцінка збитку, понесеного страхувальником.

Перестраховування передбачає рух грошових коштів, коли поліс передається в перестраховування після того, як перестраховик отримав премію і перерахував її перестраховальнику. Якщо поліс передається в перестраховування, коли премія ще не отримана, страхувальник сплачує премію безпосередньо перестраховику.

Тема 13. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

План

13.1 Поняття фінансового ринку, його роль і місце в системі фінансово-економічних відносин.

13.2 Товари і суб'єкти фінансового ринку.

13.1 Поняття фінансового ринку, його роль і місце в системі фінансово-економічних відносин

Фінансовий ринок є складовою сферою фінансової системи держави. Він може успішно функціонувати лише в умовах ринкової економіки, коли переважна частина фінансових ресурсів мобілізується суб'єктами підприємницької діяльності на засадах їх купівлі-продажу. За допомогою фінансового ринку здебільшого мобілізуються і використовуються

тимчасово вільні фінансові ресурси або ресурси, що мали обумовлене раніше цільове призначення.

Об'єктивною передумовою функціонування фінансового ринку є незбіг потреби у фінансових ресурсах з джерелами її задоволення. Кошти можуть бути в наявності в одних власників, а інвестиційні потреби виникають в інших. Фінансовий ринок виступає посередником руху коштів від їх власників до користувачів. Він являє собою особливу форму організації руху грошових коштів у народному господарстві і має своїм призначенням забезпечити підприємствам, державі і фізичним особам належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних ресурсів [20].

За економічною сутністю фінансовий ринок — це сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

Об'єктами відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери та фінансові послуги, суб'єктами відносин — держава, підприємства різних форм власності, окремі громадяни [21].

Фінансовий ринок являє собою механізм перерозподілу фінансових ресурсів підприємств і нагромаджень населення між суб'єктами господарювання і галузями економіки, «зв'язування» частини грошових коштів, не забезпечених споживчими товарами, а також засобом покриття дефіциту державного бюджету.

В організаційному плані фінансовий ринок — це сукупність ринкових фінансових інституцій, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників. До них належать комерційні банки, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди компаній, лізингові організації, пенсійні та страхові фонди, національний банк, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії, інвестиційні керуючі реєстратори, інші фінансові інституції,

які відповідно до чинного законодавства можуть здійснювати операції на фінансовому ринку.

Основне призначення ринку грошей полягає у забезпеченні оптимальної структури грошової маси та її кругообігу. Обсяг цього ринку визначається кількістю грошей в обігу, а його структура — співвідношенням різних грошових агрегатів. Оскільки грошовий ринок охоплює всі аспекти використання грошей, зокрема як засобу нагромадження і платежу, то саме у цьому сегменті він пересікається із фінансовим ринком.

Складовою ринку грошей є національний валютний ринок, на якому предметом торгівлі є іноземна валюта. Об'єкт валютного ринку — валютні операції з продажу й обміну національної та іноземної валют. До суб'єктів ринку належать продавці валюти, її покупці й посередники: банки, валютні біржі, брокерські фірми, підприємницькі структури, міжнародні валютні, кредитні й фінансові організації. Обов'язковим суб'єктом валютного ринку є також держава, яка своїм законодавством установлює правила функціонування валютного ринку. Операції купівлі-продажу валюти можуть здійснюватись з різними цілями. Суб'єкти підприємницької діяльності купують валюту для проведення міжнародних розрахунків. Комерційні банки здійснюють валютні операції як за дорученням клієнтів, так і з метою отримання доходів (валютні спекуляції). Центральні банки можуть здійснювати як комерційні операції з іноземною валютою, так і валютні інтервенції. Звідси можна визначити такі функції валютного ринку:

- своєчасне здійснення міжнародних розрахунків, страхування валютних ризиків;
- регулювання валютних курсів і диверсифікація валютних резервів;
- регулювання економічних і соціальних процесів у державі.

Ринок кредитних ресурсів — це процес залучення коштів у грошовій формі на умовах повернення, платності й строковості. Кредитний ринок є одним із найстаріших і найважливіших сегментів фінансового ринку.

Суб'єктами ринку кредитів є кредитори, позичальники і держава в особі центрального банку, який контролює виконання чинного законодавства учасниками ринку кредитів і регулює ринок за допомогою економічних методів.

Організаційно-функціональними учасниками ринку кредитних ресурсів є комерційні банки, брокерські контори, дисконтні компанії та інші фінансово-кредитні інституції. Усі вони виконують посередницькі функції, залучають вільні фінансові ресурси від юридичних і фізичних осіб і надають їх у тимчасове користування іншим економічним агентам, які потребують додаткових коштів. У такий спосіб фінансові посередники забезпечують міжгалузевий та міжрегіональний перерозподіл грошового капіталу.

Джерелом коштів, що циркулюють на кредитному ринку, є кошти, акумульовані на депозитних рахунках банків, залишки коштів на розрахункових та інших рахунках юридичних осіб, вільні кошти населення і кошти, акумульовані центральним банком держави. Мобілізовані фінансові ресурси використовуються для надання короткострокових, середньострокових та довгострокових позичок. Короткострокові кредити залучаються переважно для поповнення обігових коштів та усунення тимчасових розривів у фінансуванні. Вони надаються терміном до одного року і за своєю економічною сутністю є ринком грошей.

Розміщення акумульованих коштів здійснюється на основі кредитних угод між банками, юридичними та фізичними особами. Ціною кредиту є процент як плата за користування фінансовими ресурсами. Ціна кредиту залежить від строку повернення позики, а також ураховує ризик. У визначенні рівня процентних ставок важливу роль відіграє облікова ставка

національного банку, оскільки за цією ставкою можна отримати кредити національного банку. Висока облікова ставка — показник наявності інфляційних процесів у державі, великої ризикованості кредитного ринку.

Крім облікової, національний банк затверджує ломбардну ставку — процентну ставку, за якою центральний банк надає кредити під заставу державних цінних паперів.

Сегментом кредитного ринку є також небанківські кредитні установи (квazібанки — майже банки). Квazібанки поділяються на дві групи. Першу становлять фінансові інституції банківського профілю з обмеженим колом банківських операцій (лізингові й факторингові компанії, кредитні спілки і товариства, ломбарди, товариства взаємного кредитування, розрахункові (клірингові) центри). До другої групи належать фінансові інституції небанківського спрямування, які, маючи певні фінансові ресурси, здійснюють кредитні операції (страхові компанії, інвестиційні компанії і фонди, пенсійні фонди, фінансові компанії). Вони здійснюють кредитування обмеженої кількості юридичних і фізичних осіб відповідно до законодавства та своїх статутів.

Важливою складовою фінансового ринку є ринок цінних паперів, який ще називають фондовим ринком. Фондовий ринок охоплює частину кредитного ринку і повністю ринок інструментів власності. Іншими словами, цей ринок інтегрує операції щодо боргових інструментів, інструментів власності, а також їхніх похідних, що виражається через випуск спеціальних документів (цінних паперів), які мають власну вартість і можуть продаватися, купуватися та погашатися.

13.2 Товари і суб'єкти фінансового ринку

Фондовий ринок виступає засобом забезпечення нормального функціонування всіх галузей економіки, а також засобом поєднання

державних, інституційних та індивідуальних інтересів, захисту грошових коштів населення від інфляції та поліпшення його матеріального становища.

Індивідуальні учасники фондового ринку — це фізичні особи (домогосподарства), що різняться між собою: кількістю та видами цінних паперів, якими вони володіють; ступенем активності, з якою вони проявляють себе на ринку; цілеспрямованістю; способом вибору і прийняття рішень щодо купівлі-продажу цінних паперів.

Інституційні учасники являють собою організації, що діють на основі своїх засновницьких документів та інших норм права, затверджених державою. На відміну від індивідуальних учасників, які користуються статусом фізичних осіб, інституції у більшості випадків мають статус юридичних осіб [22].

Інституціями зазвичай є підприємства, організації, установи, товариства, компанії, фонди, корпорації.

Під органами, що здійснюють державно-правове регулювання фондового ринку, розуміють органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Їх характерні риси — публічна влада, організаційна оформленість, право видавати загальнообов'язкові акти та вдаватися в необхідних випадках до організаційного примусу й санкцій, включаючи адміністративні. Державними органами регулювання ринку цінних паперів в Україні є Міністерство фінансів, Національний банк, Фонд державного майна України, а також Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку.

Залежно від функцій, що виконуються в процесі ринкової взаємодії, учасники фондового ринку поділяються на дві великі групи: основні та інфраструктурні. До першої групи входять емітенти, інвестори, посередники, інститути-регулятори, спеціальні державні органи регулювання. Найважливішими серед інфраструктурних учасників є

депозитарії, кліринго-розрахункові установи, трастові інститути, агенти з трансферту та реєстратори, продавці ринкової інформації, спеціальні гарантійні фонди.

Охарактеризуємо кожного з цих учасників докладніше.

Емітенти цінних паперів — юридичні, а у випадках, передбачених законом, фізичні особи, які від свого імені випускають цінні папери з метою залучення фінансових ресурсів для свого розвитку і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов їхнього випуску.

Інвестори — фізичні, юридичні особи та інституційні інвестори, котрі мають вільні грошові кошти, необхідні для інвестування з метою збільшення ринкової вартості цінних паперів.

Тема 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

План

14.1 Економічна сутність і призначення міжнародних фінансів.

14.2 Місце і роль міжнародних фінансів у сучасній світогосподарській системі.

14.1 Економічна сутність і призначення міжнародних фінансів

Виникнення і розвиток міжнародних фінансів зумовлено широким розвитком процесів міжнародної економічної інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економічних зв'язків, широкомасштабним переміщенням капіталів, об'єднанням фінансових ресурсів у світовому масштабі. Міжнародна фінансова інтеграція визначає напрямки й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, впливає на формування принципів податкової та бюджетної політики і

насамкінець на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів. Функціонуючи в міжнародній сфері, фінанси впливають на економічні інтереси учасників міжнародних зв'язків, опосередковують міжнародний інтеграційний процес, сприяючи його розвитку і поглибленню [13].

Міжнародні фінанси — це сукупність перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів. Тобто за допомогою міжнародних фінансів здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів. Глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам є міжнародний фінансовий ринок.

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

14.2 Місце і роль міжнародних фінансів у сучасній світогосподарській системі

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. Фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій та

міжнародний фінансовий ринок є складовими міжнародних фінансів. Розглянемо кожен з цих складових більш детально. Діяльність міжнародних фінансових організацій пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями. Провідними міжнародними організаціями є Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз.

До світових міжнародних фінансових інституцій належать: Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні фінансові інституції створюються за континентальною ознакою. До них належать: Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський та Паризький клуби кредиторів та ін. [13].

Міжнародний валютний фонд є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус спеціалізованої установи ООН. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944 р., а почав функціонувати у 1947 р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн — членів Фонду.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій, є група Світового банку, яка включає до свого складу Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК) та багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) і спеціалізовану структуру — Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК).

Так, Міжнародна асоціація розвитку надає безпроцентні кредити найбільшим країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах — 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від націоналізації, воєн, заворушень, зривів контрактів та ін., чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Світового банку, так і приватних інвесторів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

У Європі в рамках ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти — євро. Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням Європейського інвестиційного банку, який був створений у 1958 р., є фінансування проєктів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проєкти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається їх відшкодування — боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), що був створений у 1990 р. і відкритий 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % у державну інфраструктуру. Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проєкти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Лондонський та Паризький клуби — це об'єднання кредиторів. Лондонський клуб об'єднує 600 великих західних банків-кредиторів. Паризький клуб об'єднує 19 країн, які є головними державами-кредиторами світу [23].

Міжнародний фінансовий ринок виник у середині ХХ ст. Його головне призначення полягає в тому, аби за допомогою акумуляції вільних фінансових ресурсів у деяких країнах забезпечити між ними їх перерозподіл для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Нині міжнародні фінансові ринки — це величезні фінансові центри, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. Вони сформувались на основі розвитку міжнародних економічних відносин. З функціонального погляду — це система акумуляції і перерозподілу світових фінансових потоків з метою безперервного і рентабельного відтворення. З інституційного погляду — це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків. У результаті конкуренції сформувались світові фінансові центри — Нью-Йорк, Лондон, Цюрих, Люксембург, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та ін. Новим світовим фінансовим центром після Другої світової війни став Токіо [24].

Міжнародний фінансовий ринок має три складові: міжнародний ринок грошей (валютний ринок), міжнародний ринок кредитних ресурсів, міжнародний ринок цінних паперів.

Міжнародний ринок кредитних ресурсів — це специфічна сфера руху коштів між країнами. Кредитні ресурси на міжнародному ринку рухаються на загальновідомих принципах, а саме принципах обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і забезпеченості. На міжнародний кредит впливають такі фактори, як платіжний баланс, розмір процентної ставки, вид валюти, курс валюти, рівень рентабельності кредитних операцій та ін.

Міжнародний ринок цінних паперів — це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб. Він набув розвитку у другій половині ХХ ст., коли було знято обмеження в національних законодавствах на вивіз капіталу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

2 Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.

3 Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://docs.dtki.ua/ua/doc/1011.47.0>.

4 Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/zn_19970521_280_.html.

5 Про страхування : Закон України від 7.03.1996 р. № 85/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>.

6 Про цінні папери та фондову біржу : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.

7 Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні : Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939-12/ed20120429>.

8 Про аудиторську діяльність : Закон України від 22.04.1993 р. № 3125-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3125-12>.

9 Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV (із змінами та доповненнями). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

10 Про банки і банківську діяльність : Закон України № 2121-III від 07.12.2000 р. (із змінами та доповненнями). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

11 Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : Закон України від 21.12.2000 р. № 2157-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2157-14>.

12 Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

13 Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності : Закон України від 04.11.2011 № 4014-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4014-17>.

14 Про власність : Закон України. Київ : Парламент. вид-во, 2000. 80 с.

15 Про державний бюджет України на поточний рік : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>.

16 Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні: Закон України від 26.01.1993 р. № 2939-XII: в 11 т. / ВРУ, Ін-т законодавства. Київ, 1996. Т. 5. С. 13–20.

17 Про державну податкову службу в Україні: Закон України від 04.12.1990 р. № 509-12: в 11 т. / ВРУ, Ін-т законодавства. Київ, 1996. Т. 1. С. 7–37.

18 Про місцеві податки і збори: Закон України. *Місьцеве самоврядування*. 1997. № 3–4. С. 138–146.

19 Про систему оподаткування: Закон України від 18.02.1997 р. № 77/97 / ВРУ. *Право України*. 1997. № 4. С 45-98.

20 Про статус гірських населених пунктів в Україні: Закон України від 15.02 1995 р. № 56/95. *Відомості ВРУ*. 1995. № 39.

21 Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15.07.1997 р. № 452/97. *Відомості ВРУ*. 1997. № 38. С. 36–78.

22 Про бюджетну класифікацію та її впровадження: Наказ Кабінету Міністрів України від 27.12. 2001 р. № 604. *Відомості ВРУ*. 2001. № 46. С. 55–93.

23 Про затвердження Формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що передаються до бюджету) між державним бюджетом та місцевими бюджетами: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.09.2001 р. № 1932. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 47. С. 124–126.

24 Про затвердження методики розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів між районним бюджетом та бюджетами міст районного значення, сіл, селищ: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2003 р. № 1994. *Офіц. вісн. України*. 2003. № 48. С. 125–127.

К. А. Карачарова

ФІНАНСИ

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Карачарова К. А.

Підписано до друку 25.11.2024 р.

Умовн. друк. арк. 6,0. Тираж . Замовлення № .

Видавець та виготовлювач Український державний університет залізничного
транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018